

HALKARA TÜRKMEN-TÜRK UNIWERSITETI
HALKARA GATNAŞYKLARY BÖLÜMI

WELIÝEW BAÝGELDI

HALKARA GATNAŞYKLARYŇ NAZARYÝETI
DERSI KITABY

Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy

***Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan
hödürlenildi***

Aşgabat -2010

HALKARA GATNAŞYKLARY BILIMI BARADA

Halkara gatnaşyklary barada aýdylanynda halkara gatnaşyklarynyň ähmiýeti babatda meşhur Florensiýaly alym Nikola Makiawelli(1469-1527) “Prins” atly kitabynda belläp geçipdir.Ol öz kitabynda döwlet gurluşy, döwletleriň arasyndaky gatnaşyklarda “güýç” faktorynyň ähmiýeti baradaky pikirleri bilen halkara gatnaşyklary biliminiň geljegi üçin ilkinji ädimleri atdy.1648-nji ýyldaky Westfaliýa Parahatçylyk ylalaşygyndan I Jahan urşynyň başlanan ýyly bolan 1914-nji ýyla çenli bolan üç ýüz ýyly golaý wagtda Ýewropada diplomatiýa,güçleriň deňligi we halkara hukuk barada birnäçe işler edildi.Bu babatdaky syýasy düşüňjeleriň aglabasynda özygýýarly döwlet in esasy aktýor bolup çykyş etdi.Ýagny bu işleriň köpüsi özygtyýar döwletiň halkara gatnaşyklaryndaky amala aşyrylan işleri dogrusynda bolup ol işlerde döwletiň öz howpsuzlygyny üpjün etmegi üçin näme etmelidigi baradaky soraga jogap agtaryldy.

XX. ýüzylyň başlarynda halkara gatnaşyklaryny öwrenýän ýörite bölümler döredilmäge başlanyldy.Dünýädäki ilkinji halkara gatnaşyklar kürsisi Angliýadaky “Uniwersity College of Wales”da 1919-njy ýylda guruldy.Bu halkara gatnaşyklary kürsisi Amerikanyň Prezidenti W.Wilsonyň adyny göterýän “Wilson Chair of International Poltics”dir.Bunuň yzysüre 1923-nji ýylda “London School of Economics” de hem-de 1930-njy ýylda “Oxford Uniwersity” de halkara gatnaşyklaryny öwrenýän aýratyn bölümler döredildi.

Halkara gatnaşyklary bilimi babatynda II Jahan urşyndan soňra Amerikanyň Birleşen Ştatlarynda netijeli işler alnyp barylady. Esasan hem bu işler halkara düşünişmezlikleriň halkara guramalar hem-de diplomatik ýollar arkaly çözülmegi netijesinde haowpsuzlygyň we parahatçylygyň üpjün edilmegi bilen baglanyşykly boldy. Bu döwürde halkara gatnaşyklarynyň esasy wajyp meseleleri halkara hukuk, bitaraplyk, söweş, ýaragsyzlanmak hem-de arbitraž sudlary bolup durýardy. Döwrüň işleri konferensiýalary we ylalaşyklary düşündirýän makalalar şeklinde ýaýbaňlandy.

I Jahan urşy bilen II Jahan urşy aralygyndaky döwürde idealist teoriýanyň orta atylmagy hem-de idealist teoriýanyň öňe süren pikirleriniň II Jahan urşynyň başlamagynyň öňüni alyp bilmezligi netijesinde has öňän realist teoriýanyň öňe süren pikirleri halkara gatnaşyklarynyň aýratyn bilim bolup döremegine uly itergi berdi.

Şeýle hem halkara gatnaşyklarynda ilkinji in esasy halkara gurama bolan halkara meseleleriň çözülmegi üçin Milletler Ligasynyň döredilmegi halkara gatnaşyklary biliminiň döremeginiň döwrüň in esasy talabydygyny subut etdi. Netijede II Jahan urşynyň gutarmagy bilen halkara gatnaşyklatynda halkara meseleleri çözmekde in esasy gurama bolup hyzmat etjek Birleşen Milletler Guramasy döredilmegi we beýleki wakalar halkara gatnaşyklaryny üns merkezine çykardy.

HALKARA GATNAŞYKLARYŇ AKTÝORLARY

XXI. asryň halkara gatnaşyklarynda ýüze çykýan wakalar hem-de täzelikler halkara gatnaşyklaryny subýektleri baradaky düşünjäni düýpgöter özgetdi. Bu gün dünýäniň dürli künjeklerinde ýüze çykýan döwletlere degişli bolmadyk wakalar halkara gatnaşyklaryna ullaňan täsirini ýetirýär. Şu nukdaýnazardan hem halkara gatnaşyklary öwrenileninde dürli halkara guramalary, döwlete dahylly bolmadyk toparlar hem-de halkara şereketleri ele almak zerur bolup durýar.

XXI. asyryda bolup geçýän wakalar halkara gatnaşyklarynyň iň esasy subýektiniň döwletlerdigi baradaky düşünjäniň jedelli bolmagyna getirdi.

Şu ýerde halkara gatnaşyklarynyň subýekti barada kesgirleme berilmeli bolsa James Dougherty bu barada žeýle pikir ýöredýär. Doughertyniň pikirine görä halkara gatnaşyklarynyň subýekti halkara areasynda azda-kände hiç kime garaşly bolmadyk hereketleri amala aşyrmak ygtyýaryna eýe bolan ykjam gurnalan subýektler halkara gatnaşyklarynyň subýekti bolup durýar.

Eger bu meseläniň hukuk tarapyndan çözügüne seredileninde halkara hukugynda halkara hukugynyň subýektleri halkara hukugyndan gelip çykýan hukuklara we borçlara eýe bolmagy, şeýle hem halkara hukugyndan gelip çykýan hukuklaryny halkara arenasynda gorap bilmegi başarmalydyr.

Umuman halkara gatnaşyklaryň subýektleriniň şu aşakdaky aýratynlyklary bolmalydyr:

- 1.Halkara arenasynda belli möçberde çözgütleri kabul etmegi başarmalydyr;
- 2.Azda-kände garaşsyz hereketleri amala aşyrmak ygtyýary bolmalydyr;
- 3.Halkara gatnaşyklaryň beýleki subýektlerine öz täsirini ýetirmegi başarmalydyr.

XX. asyň ikinji ýarymyna çenli şeýle aýratynlyklara diňe döwleteriň eýe bolandygy baradaky pikir ýörgünlidi. XX. Asyň ikinji ýarymyndan soňra bolsa bu baradaky pikirler üýtgemäge başlady. Esasa hem Sowuk urşyň tamamlanmagy bilen bilelikde Birleşen Milletler Guramasy, Ýewropa Bileleşigi hem-de Demirgazyk Atlantika Şertnamasy Guramasy ýaly halkara gurmalar halkara gatnaşyklarynda has uly ähmiýete eýe bolmaga we halkara gatnaşyklarynda öz täsirini görkezmäge başladylar.

Netijede aşakdakylary halkara gatnaşyklaryň subýektlri hökmünde görkezmek bolar:

1.Döwletler

Ozal beläp geçişimiz ýaly döwletler halkara gatnaşyklarynda belli möçbrde çözgütleri kabul etmegi başaryan, garaşsyz hereketleri amala aşyrmaga ygtyýary bolan, halkara gatnaşyklarynyň beýleki subýektlerine öz täsirini ýetirýän halkara gatnaşyklaryň esasy subýekleridir.Bu barada dürli düşüňjeleriň bolandygyna

garamazdan döwletler halkara gatnaşyklarynda esasy möhüm rol oýnaýan aktýorlar bolup durýarlar. Sebäbi dünýäniň iň abraýly halkara guramasy bolan Birleşen Milletler Guramasynyň agzalary bolup duran döwletler bu gurama bilen esasy hyzmatdaşlygy ýola goýýan we guramanyň çäginde kabul edilen çözgütleri ýerine ýetirýän, durmuşa geçirýän aktýorlardyr.

2. Fiziki şahslar

Halkara gatnaşyklary bilimde şahslary halkara gatnaşyklaryň subýektleri hökmünde kabul edýän pikirleriň azlygyna garamazdan birnäçe alymlaryň syýasy liderleri mysal görkezmek bilen halkara gatnaşyklarynda fiziki şahslaryň ähmiýetini öňe çykarýanlygy mälimdir. Hakykatdan hem halkara konferensiýalardyr, halkara ýygnaqlarda haýsydyr bir meseläniň çözgüdi barada ses berleninde şahslaryň ähmiýeti görnetin artýar. Şeýle hem halkara gatnaşyklarynda käbir şahslaryň halkara gatnaşyklaryň geljegini düýpgöter üýtgetmek baradaky işleri hem munuň aýdyň subutnamasydyr.

Şu nukdaýnazardan hormatly Prezidentimiziň halkara gatnaşyklarynda öňe sürýän teklipleridir, täzelikleri uly ähmiýete eýedir. Hormatly Prezidentimiz tarapyndan orta atylan we Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 63-nji sessiýasynda ykrar edilen “Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ykdysady ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onyň hyzmaty” atly

rezolýusiýanyň kabul edilmegi halkara gatnaşyklarynda XXI. asryň halkara gatnaşyklarynda täze ugruň energiýa diplomatiýasy diýlen ugruň emele gelendigini doly ykrar etdi.

3.Halkara guramalar

XXI. asyrda sanlary barha köpeýän halkara guramalar halkara gatnaşyklaryň esasy subýektleri bolup durýarlar.Halkara arenasynda halkara hyzmatdaşlyga bolan höwesiniň artmagy netijesinde halkara guramalara berilýän üns has hem köpeldi.Biziň döwrümizde halkara jegmgyýetiniň has ösen talaplary bar.Şol talaplary ýerine ýetirmekde döwletleriň arasynda halkara hyzmatdaşlygy zerur bolup durýar.Şu nukdaýnazardan döwletleriň arasyndaky köptaraply hyzmatdaşlygy düzgünleşdirmekde halkara guramalaryň ähmiýeti uludyr.Halkara guramalaryň ähmiýetiniň artmagy diňe bir howpsuzlyk meseleleri bilen bagly bolman eýsem birnäçe global meseleler bilen hem bagly bolup durýar.

Bizi döwrümizde dünýäniň iň abraýly halkara guramasy bolan Bireşen Milletler Guramasy bütün dünýäde parahatçylygyň,howpsuzlygyň we durnuklylygyň üpjün edilmegi babatynda dünýäniň 190-dan gowrak döwleti bilen halkara hyzmatdaşlygyny ayp barýar.Şeýle hem Birleşen Milletler Guramasynyň iri düzüm birlikleri bolan birnäçe gurmalar ençeme pudaklarda döwletleriň arasyndaky hyzmatdaşlygy ýola goýdular.Şu nukdaýnazardan halkara guramalaryň halkara gatnaşyklaryň subýekti bolmagy babatynda halkara

gatnaşyklarynda çözgütleri kabul etmegi başaryan, garaşsyz hereketleri amala aşyryan we halkara gatnaşyklaryň beýleki subýektleri bolan döwletlere hem-de şahslara öz täsirini ýetirýän aktýorlar bolup durýarlar.

Biziň döwrümüzde halkara guramalaryň sany güünden artýar. Uniwersal halkara guramalara ýagny dünýäniň islendik künjünde ýerleşýän döwletleri agza hökmünde kabul edýän hakara guramaara mysal hökmünde Birleşen Milletler Guramasyny, Birleşen Milletler Guramasynyň ylym, bilim we medeniýet baradaky guramasyny (UNESCO), Bütindünýä saglyk guramasyny (WHO), Halkara pul gaznasyny (IMF) we beýlekileri görkezmek bolar. Sebitleýin halkara guramalar, ýagny diňe belli bir sebitiň döwletlerini agza hökmünde kabul edýän döwletlere mysal hökmünde Demirgazyk Atlantika Şertnamasy guramasyny (NATO), Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasyny (ECO), Ýewropada Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk Guramasyny (OSCE), Ýewropa Bileleşigi (AB) we beýlekileri görkezmek bolar.

HALKARA GATNAŞYKLARYNDA DÜRLİ AKYMLAR HEM-DE NAZARYÝETLER

1940-njy ýyllardan soňra halkara gatnaşyklarynyň metodologiýasynda möhüm öňe gidişlikler peýda boldy we alymlar nazary kämilleşmelere goşant goşýan seljerme (analiz) we derňew usullarynyň üstünde işlemäge başladylar. Bu ugurda uly mazmunly bir nazaryýet öňe sürmek üçin edilen synanyşyklar esasan “idealistler”/”utopistler” we “realistler” arasyndaky çekişmeler bilen başlady we köp sanlysy “adatçy” diýlip atlandyrylan toparda ýer alan alymlar bu ugruň kämilleşmegine saldamly goşandyny goşdular. Halkara gatnaşyklarynda döp bolup gelýän garaýşyň çaklamalaryny tankytlanlar kantitativ metodologiýanyň kämilleşmegine ýol açdylar. Bu ugurdaky beýleki bir aýratynlyk bola empiriki we normativ aýratynlykdyr. Bulardan empiriki nazaryýet bolup geçenler bilen gyzyklanýan bolsa normativ nazaryýet bolmalylar bilen gyzyklanýandyr.

Bu çekişmeler mikro we makro nazaryýetler, realizm, pluralizm hem-de globalizm diýen beýleki ugurlarda-da dowam edýärdi.

Bu ugurdaky nazary işleri birnäçe kriteriýalara esaslanyp synlara bölmek mümkindir. Meselem, giňişleýin düşünje berme we içgin ele alma taýdan seredenimizde käbir nazaryýetler halkara gatnaşyklarynda edilen işlerde metodologik soraglara jogap berýär, derňewe ugrukdyryjy bolup hyzmat edýän çaklamalary orta goýýar, şeýle hem bu ugurdaky soraglary açyp görkezýän nazaryýetler hökmünde

orta çykýar. Mazmuny taýdan käbir nazaryýetler ähliumumy, käbirleri bolsa aýratyn nazaryýetler hökmünde häsiýetlendirilýär. Bu çarçuwada karar kabul etme nazaryýeti ýaly käbir nazaryýetler kiçi göwrümlü-aýratyn nazaryýetler kategoriýasyna girýän bolsa, strategiýa nazaryýeti orta göwrümlü-aýratyn nazaryýetler kategoriýasyna degişli edilýär.

Beýleki bir tapawut takyk (anyk) bolup geçen hadysalar üstünde işleýän empiriki nazaryýetler bilen amala aşmagy arzuw edilýän işler üstünde durýan normatiw nazaryýetler arasyndaky tapawutdyr.

İdealist (utopist)/liberal we realist akymlar.

Özlerini idealistler diýip atlandyryýan bir akymyň ýoklugy, bu adalganyň realist akym tarapyndan garşydaşlaryny atlandyrmak üçin ulanylan bir adalga bolup durýanlygy idealizm/ utopizm we realizm arasyndaky tapawutlar orta atylanda esasy ünsi çekýän meseledir. Realistler öz garaýyşlaryny has takyklaşdyrmak, ulgamlaşdyrmak bilen, iki Jahan urşy arasyndaky döwrüň çapraz garaýyşlaryny we çemeleşmelerini idealizm, moralizm, utopizm, hökmünde häsiýetlendirdiler.

İdealist ýa-da realizm tarapyndan utopist diýlip atlandyrylan garaýyşlar birinji Jahan urşundan soňky şertler netijesinde ýüze çykdy, şeýle hem urşuň getiren betbagtçylyklarynyň gaýtalanmazlygy üçin amala aşyrylyp bilinjek syýasatlar, önüni almalar baradaky pikirleriň ýaýran döwründe öňe çykdy hem-de özüne tarapdar

gazandy.İdealistler uruşdan soňky döwrüň asuda bir dünýä bolmagy hem-de uruşň gaýtalanmazlygy üçin gerek bolan nazary (teoriki) we hukuky kadalaşdyrmalar üstünde işlediler.

Şunuň bilen birlikde ikinji Jahan urşundan soňky döwür idealist garaýyşlaryň ýabaňlaşan döwrüdür.Döwrün hem täsir etmegi bilen idealizm/ütopizm halkara gatnaşyklary arenasyndaky nazary işleriň birinji basagançagyny emele getirdi. Bu döwürde E.H. Carrdan başga hiç bir alym idealist/utopist çemeleşme bilen realist çemeleşme arasyndaky pelsepewi tapawudy aç-açan ýüze çykarmak zerurlygyny duýmady.Carr 1939-njy ýylda çapdan çykan işinde idealizmiň/utopizmiň on sekizinji asyrdaky **äýdyňlanma** pelsepesi, on dokuzynjy asyrdaky liberalizm we ýigriminji asyrda Wilson idealizmi netijesinde orta çykan bir hadysa bolup durýandygyna ünsi çekdi.Umuman Anglo-Amerikan eğilimli alymlar tarapyndan öňe sürülen idealizm/utopizm esasan döwlet adamynyň daşary syýasatda erkin karar kabul etme ygtyýarlygyndan peýdalanyp biljekdigi baradaky çaklama daýanýar.Bu düşüňjä görä, döwletleriň halkara gatnaşyklarynda nähili hereket edýändikleri däl-de nähili hereket etmelidikleriniň zerurlygy esasy mesele bolup durýar.

Şeýle hem häzirki döwürde G. Lowes Dickinson, Nicholas Murray Butlar, James T.Shotwell, Alfred Zimmern, Norman we Gilbert Murray tarapyndan temsil edilen halkara gatnaşyklary bilen baglanyşykly idealist/utopist garaýyşlar daşky gurşawyň adamyň özüni alyp

barşyna täsir edýänligi, şuna laýyklykda daşky gurşawyň şertleriniň özgermegi bilen adamlaryň özlerini alyp barşynyň özgerjekdigi yokarda-da agzalyp geçilen onsekizinji asyryn aydyňlanma döwrüniň çaklamalaryny esas alýar. Bu jähtden realizmiň tersine, idealizm/utopizm ynsanyň kämildigi ýa-da daşky gurşawyň şertleriniň üýtgedilmegi bilen munuň şeýle boljakdygy baradaky çaklama daýanýar. Şunlukda halkara derejesinde-de Milletler Ligasy we BMG ýaly guramalaryň gurulmagy bilen daşky gurşawyň üýtgedip bilinjekdigi kabul edilendir. Sebäbi birnäçe kadalaryň ýerine ýetirilmegini gazanmak syýasy hereketleri ugrukdyrmak üçin zerurdyr. Şeýle-de bu garaýşa görä, aň-düşünjeli adamyň çözgütleri has oýlanyşykly kabul etjekdigi sebäpli, hem köpçüligiň, hem syýasatçylaryň aň-bilimini artdyrmak gerek. Eger bir döwlet parahatçylygyň tarapynda bolmasa, bu ol hökümetiň halkyň aladasyny etmeýändigini görkezýär diýilýär. Çünki wekilçilikli demokratiýa bilen dolandyrylýan döwletlerden ybarat gurşaw parahatçylykly bir gurşaw bolar. Bu düşünje halklaryň öz ykballaryny özleriniň kesgitlemegi ýörelgesine esaslanýar. Sebäbi halk öz hökümetini erkin saýlan ýagdaýynda, dünýäde parahatçylygyň berkarar edilmegi üçin zerur bolan hökümet şekili orta çykar, parahatçylygyň we tertip-düzgüniň ýola goýulmagy üçin zerur bolan halkara utgaşma hem-de konsensusy gazanmak kyn bolmaz.

Idealist/liberalist garaýşyň wekilleri adamyň tebigatyna realistlerden tapawutly seredýärler. Idealistlere görä ynsan tebigy gurluşy boýunça päk ýürekli,

ikitaraplaýyn ýardama, hyzmatdaşlyga mätäçdir. Adamlaryň özlerini erbet alyp barmagy olaryň erbetliginiň netijesi bolman, ýarmaz guramaçylyk we gurluş düzgünleri adamlaryň egoist hereket etmegine we beýlekilere zyýan ýetirmegine (urus hem muňa degişli) sebäp bolýar. Halkara sistemasynda baş-başdaklygyň (anarhiýa) ardan aýrylmagy bilen urşuň önüni almak ýa-da uruş howpuny azaltmak mümkinçiligi dörär. Uruş we adalatsyzlyk ýaly halkara meseleleriniň önüniň alynmagy üçin ýekelikde däl-de, köpçülikleýin başlangyçlar hökmandyr. Halkara jemgyýetinde uruş we şuna meňzeş meselelere sebäp bolýan anarhiýa ýagdaýynyň aradan aýrylmagy üçin guramaçylyk zerurdyr.

1930-njy ýyllarda halkara arenasynda orta çykan üýtgeşmeler we idealist/utopist çemeleşmeleriň muňa çäre görüp bilmezligi hem-de Milletler Ligasynyň Milletparaz Germaniýa we Faşist Italiýa ýaly Wersal şertnamasynyň zynjyrlaryndan halas bolmak isleýän rewizýonist döwletleriň halkara gatnaşyklarynda bar bolan ýagdaýy(status quo) üýtgetmek babatdaky hereketleri we serhetleri öz bähbidine görä üýgetmek meýilllerine garşy çykyp bilmezligi hem-de parahatçylyk we tertip düzgüni ýola goýup bilmezligi utopist garaýşa bolan şübheleri artdyrdy.

Ikinji Jahan urşundan öň bolup geçen bu hadysalar idealizmiň/utopizmiň çöküşine, realizmiň bolsa öňe çykmagyna itergi berdi. Realist garaýyşlar mazmuny taýdan utopizmden tapawutlylykda, güýç we bähbit terminerine esaslanýar.

Realizme gysgaça utopist optimizme pessimist, idealist ýörelgelere şübheli garan we taryhy hakykatlary gözden düşürmeýän bir çemeleşme hökmünde kesgitleme bermek bolar. Şeýle-de realistlere görä, idealisler/utopistler milli bähbitler bilen ahlak ýörelgeleri arasyndaky aýratynlygy gözden salýarlar.

Realistleriň idealist we liberalist garaýyşdan esasy tapawudy adamyň tebigy gurluşy bilen baglanyşyklydyr.

Realislere görä, adam tebigy gurusy boýunça erbet we günäkdir. Adamlar hemişe güýçli bolmak we beýlekilerden üstün bolmak arzuwy bilen ýaşaýarlar. Adamyň beýle häsiýetleriniň ýok edilip bilinmegi ýa-da üýtgedilmegi realistlere görä utopiýadyr(howaýylykdyr). Bu ýagdaýdaky halkara sistemasy Hobbesiň aýdyşy ýaly, adamlaryn biri-biri bilen söweşýän dünýäsi, halkara syýasat bolsa, güýç ugrundaky göreşdir. Şular ýaly gurşawda döwletleriň esasy maksady milli bähbitleri bolup, beýleki maksatlar ikinji orunda gelýärler. Bu anarhiki sistemada ilki bilen döwletleriň öz harby güýjüne ynamy bolup, ony ýeterlik derejede saklamagy başarmaly. Ykdysady meseleler, milli bähbitleri harby meselelere garanyňda has az gyzyklandyryr.Realistlere görä, ykdysady meseleler esasan milli güýji we milli abraýy artdyrmagyň serişdesidir.

Döwleti halkara syýasatyň baş aktýory hökmünde kabul eden realistlere görä, döwletler arasyndaky göreşler gutulgysyzdyr (göreşleriň önüni almak mümkin däldir) we tebigydyr. Döwlet ýolbaşçylaryny hem-de syýasy adamlary

oýlanyşykly hereket edýän kişiler diýip hasaplaýan realistlere görä, döwlet ýolbaşçysynyň esasy maksady anarhiki sistemada(ulgamda) döwletiň geljegini üpjün etmekdir . Bu maksada ýetmek üçin ýeterlik güýji bolmalydyr. **Self-help** ýörelgesine görä, döwlet öz bähbidini durmuşa geçirmek üçin hem-de özüni goramak üçin diňe öz güýjüne we öz elindäkilere daýanyp biler. Şeýle maksady bolan we daşary syýasatda oýlanyşykly hereket edýän döwletiň ahlak ýörelgelerine uýmasyna ýa-da ahlakly hereket etmesine garaşylmaly däldir, sebäbi bu diýseň howpludyr. Halkara syýasatynyň ahlak kadalaryndan saplanmagynyň gerekdigini ykrar edýän realistler üçin ideologiki ýörelgeleriň gowy ýa-da erbet bolmagy diýen düşünje ýokdur, esasy zat haýsy ýöregeleriň döwletiň bähbidine gabat gelýänligidir.

Realizmiň asly Makiawelli we Hobbesden gaýdyar. Syýasata güýç ugrunda göreş diýip kesgitleme berýän realist nazaryýete görä halkara syýasata düşünmek üçin güýç ugrundaky göreş netijesinde ýüze çykýan çaknyşma adalgasyna göz gezdirmek gerek. Şol sebäpdenem, realist garaýyş jähtden uruş we rewolýusion hereketler halkara syýasatynyň esasy meselesi bolup durýarlar. Şoňa görä-de, uruş we howpsuzlyk meseleleri realistler tarapyndan ýokary derejeli syýasat hasaplanyp, ykdysady, jemgyýetçilik we medeni gatnaşyklar ikinji derejeli syýsat hökmünde görkezilýär.

Döwletler arasyndaky gatnaşyklarda anarhiýanyň höküm sürýändigini öňe sürýän realist çemeleşmä görä, halkara gatnaşyklarynda bütün döwletler

tarapyndan ykrar edilen merkezi bir hökümet yokdur. Şunuñ bilen birlikde, halkara arenasynda hökümet hiýerarhiýasy barada aýtak mümkin bolmasa-da, güýç hiýerarhiýasy barada aýtmak mümkündür. Sebäbi halkara gatnaşyklarynda käbir döwletler beýlekilere garanda has güýçlüdir. Realistlere görä, her bir döwlet öz howpsuzlygyny özi üpjün etmelidir. Emma döwletleriň howpsuzlygyny üpjün etmek maksady bilen dürli başlangyçlar ýola goýmagy, meselem ýaraglanma ýa-da beýleki önüni alyjy hereketler beýleki döwletler tarapyndan özleriniň garşylaryna hasaplanyp, gaýtargy berilmegine (ýaraglanma) getirýär. Bu ýagdaýa howpsuzlyk tapmaçasy (security dilemma) diýilýär. Halkara arenasynda wagtlaýyn durnuklylyk, ýagny bir döwleti beýlekä çozmakdan saklaýan bir sebäpbar bolsa, ol hem döwletleriň güýçleriň deňagramlylygyny saklamak üçin edýän synanyşyklarydyr. Her bir döwlet gazanjak peýdasy zyýanyndan köp boldugyça halkara ulgamyny öz bähbidine görä üýtgetmäge girişer. Beýleki döwletler degişlilikde, ýa garşylaryna bolan bu ýagdaýyň önüni almaga ýa-da ol hem şol bir maksat bilen hereket edýän bolsa güýçleriň deňagramlylygyny saklamaga çalyşar.

Bu sistemada “howpsuzlyk tapmaçasy” ady berlen döwletleriň howpsuzlygyny kepillendirmek üçin öz güýjüni artdyrmak ugrundaky synanyşyklary beýleki döwletler tarapyndan öz howpsuzlygyna **garşy** hasaplanyp olar hem bu hereketi gaýtalamak bilen öz howpsuzlyklaryny howp astyna salýarlar.

Realistleriň pikirine görä görä her bir döwlet (adamy) ýaşayşyny dowam etdirmek üçin näme gerek bolsa etmäge mejbur bolandygy üçin beýleki döwletleriň hem bu şekilde hereket eder diýen çaklamadan ugur alar. Hiçbir şahsy ahlak standarty ýaşayşy dowam etdirmäge päsgelçilik döretmeli däldir.

Realistler tebigy ýagdaýlaryň höküm sürýän halkara ulgamy bilen biraz durnukly ýagdaýda bolan içeri syýasaty biri-birinden tapawutlandyryrlar. İçeri syýasatda umumy ylalaşylan bir milli hukuk we halk tarapyndan ýokary häkimiýet hökmünde ykrar edilen hökümet bardyr. Emma halkara syýasatda bütin döwletler tarapyndan bir pikire (konsensus) geline her bir meseläni çözgüdini tapýan halkara hukugyň bolmaýşy ýaly, her bir döwlet tarapyndan ygtyýarlylygy ykrar edilen ýokary häkimiýet hem ýokdur.

Döwrüň ilkinji realist akyldarlaryndan bolan E.H.Carra görä bolsa halkara gatnaşyklary utopist rasionalist düşünje bilen global normalaryň (kadalaryň) daşynda standartlaşmaga çalyşýarlar. Bu düşünje (pikir) ondokuzynjy asyr liberalizm hereketinden ylham (gözbaş) alyp adamlaryň arasynda aslynda bähbit sazlaşygy (utgaşmasy) bardyr diýen çaklamadan ugur almak bilen halkara gatnaşyklarynda hem bähbitler arasynda utgaşma (sazlaşyk) bolup biljekdigini öňe sürýär. Global ahlakyýetçilige garşy çykan Carr Makiawelliden gaýdýan realist adata gaýdyp gelyär we halkara gatnaşyklarynda “bolup geçenlere” doly düşünmek üçin güýç gatnaşyklaryna salgylanmagyň (ser salmagyň) zerurlygyny belläp geçýär. Beýleki bir tarapdan Hobbes we Makiawellä

esaslanýan realist garaýşa görä üstünlik we güýjü ele geçirmek esasy milli bähbitler hasaplanýan bolsa, Kant we Grotiusa esaslanýan idealist we liberal halkara gatnaşyklar çemeleşmesiniň tarapdarlary ahlak we hukugy milli bähbidiň esasy düzüm birlikleri hasap edýärler.

Şeýle-de realist çemeleşmäniň garşydaşy bolan liberallar we idealistler, ýagny Wilson, Kant, Grotiusyň yzyny yzarlaýanlar döwletleriň jemgyýetçilik we syýasy guramalary bilen daşary syýasatda saýlap alan ýollary arasynda baglanyşygyň bardygyna ünsi çekýärler hem-de demokratik döwletleriň güýç we hyzmatdaşlyk ýöregeleriniň arasyndan ikinjisini saýlap aljakdyklaryny öňe sürýärler. Bu alymlara görä demokratik döwletler daşary syýasatda adalat, ahlak ýaly adalgalara ähmiýet berip, parahatçylyk we durnuklylyga goşant goşjak şekilde hereket edýärler. Güýji esas edip alýan otokratik dolandyryş bolup, bularyňpikrine görä güýç we otokrasi şol bir manyly sözlerdir. Emma demokratik döwletleriň maksatlaryna haýsy ýollar bilen ýetýändiginiň gümrütkligi, döwletleriň nähili hereketleri amala aşyryandygy däl-de, nähili hereketleri amala aşyrmagynyň zerurlygynyň üstünde has köp durýanlygy üçin bularyň çemeleşmeleri realistler tarapyndan utopiki hasaplanyp, tankyt edilýär.

Şunlukda 1940-njy ýyllarda halkara gatnaşyklary bilen baglanyşykly ylmy işleriň aglabasy güýç faktoryny esasy ýerde goýýardy. Bu döwürde güýç faktoryny esas edip alan ýazyjylardan Martin Wright, George Schuarzenberger we bu ugurda has uly göwrümlü bir ylmy

derňew alyp baran Hans. J. Morghentau, Kenneth Waltz döwrüň yz galdyran alymlarynyň arasynda belenilýärler.

Emma “sowuk uruşdan” soňky döwrüň üýtgeşmelerini düşündirmekden ejiz gelýändigini beýan edilen realizm liberalizmiň tezislere garşy çykyş etmekte kynçylyk çekýär. Bu ugurda realizmiň bir teoriýa mahsus bolan beýan etme, düşündirme, teswirleme we öňden görüjülik ukybyny ýitirendigi öňe sürülýär. Ylaýta-da 1970-nji ýyllardan soňra ähmiýeti duýlup başlan idealist/liberalist nazaryýetler “sowuk uruşdan” soňra täzeden günümüzüň meselelerini kesgitlemäge başlady. Bu ugurda integrasiýa, köptaraplylyk, düzgün teoriýasy ýaly liberal jemgyýetçiligi dürli taraplardan bu ugra agalyk ediji teoriýa öwürmäge çalyşýan teoriýalar orta çykdy. Liberal/idealist teoriýalar “sowuk uruşdan” soňky ylmy işlerde täze Wilsonizm, neo-idealizm, neoliberalizm, neoliberal nazaryýetçilik atlary bilen täzeden ýaýbaňlanmaga başlady.

HALKARA ULGAMLAR

Ulgam sözi biri-birine bagly birnäçe bölekden ybarat bolan we bölekleri bileleikde hereket etmek ukybyna eýe bolan bütewi bir zady aňladýar. Dürli görnüşdäki ulgamlary mysal bermek bolar: mehaniki ulgam, tehniki ulgam we halkara ulgam.

Halkara ulgamy ulgamy düzýän bölekleriniň arasynda utgaşykly gatnaşyklar bar bolan mehaniki ulgamlardan tapawutlandyrmak hökmandyr. Mehaniki ulgamda bölekleriň arasynda merkeziň töwereginde jemlenen utgaşykly gatnaşyklar bardyr. Muňa garamazdan sosial ulgamlarda; mysal üçin halkara jemgyýetindäki syýasy we ykdysady ulgamlarda bölekleriň arasynda kadaly utgaşyklyk ýokdur. Sosial ulgamlarda we halkara ulgamda ulgamy düzýän bölekleriň arasynda oýlanyşykly (rasional) özüne degişli käbir kadalary bolan gatnaşyklar bardyr. Şeýlelikde halkara ulgamyň ilkinji häsiýeti bölekleriň arasynda netijäniň nähili boljakdygy baradaky oýlanyşykly gatnaşyklaryň bolmagydyr. Halkara ulgamdaky haýsydyr bir döwletiň halkara arenasyna ýüze çykýan wakalara nähili gaýtawul berjekdigini önünden kesgitlemek kyn hem bolsa, beriljek gaýtawulyň gazançlary hem-de ýitgileri doly ölçermegiň netijesinde amala aşyryljakdygyny beýan etmek mümkindir.

Halkara gatnaşyklaryň ulgamlaryň häsiýetleriniň ikinjisi bölekleriň arasyndaky gatnaşyklaryň käbir kadalara laýyklykda amala aşmagydyr. Bu kadalar beýleki sosial ulgamlarda bolşy ýaly tehniki kadalar hem-de normatif

kadaldy. Tehniki kadalar belli maksatlara ýetmek üçin nämeleriň edilmelidigini görkezýärler. Bu kadalary göz önünde tutmadyk döwlet ýolbaşçylary öz döwletlerini kynçylygya sezewar ederler. Makiawelliniň “Prins” atly eseri bu kadalaryň haýsylardygyny görkezýän ilkinji çeşmeleriň biridir. Normatif kadalar bolsa döwletleriň boýun egmegi hökmany bolan ahlak we hukuk kadalarydyr.

Halkara gatnaşyklaryň ulgamlaryň häsiýetlerinden üçünjisi bölekleriň arasyndaky gatnaşyklaryň belli düzgün-tertibiniň bolmagydyr. Şu nukdaýnazardan XX. Asryň halkara gatnaşyklary seljerilende döwletleriň arasyndaky gatnaşyklarda belli düzüniň bardygyny ykrar etmek kyn hem bolup biler. Hakykatdan hem çözümler, halkara ylalaşyklaryň depelenmegi we şuna meňzeş ýagdaýlar munuň esasy sebäbi bolup durýar. Muňa garamazdan hergün dünýäde münlerçe adam, million tonlarça haryt hem-de ýük hiç hili kynulyksyz bir ýerden beýleki ýere aşyp bilýär. Ynsanlar uruş bilen ýetip biljek zatlaryndan has köp zady parahatçylykly ýollar arkaly gazanmak ukybyna eýe bolanlygy sebäpli hoşmeýillidir.

Şeýle hem halkara gatnaşyklary özbaşdak bitewi bir ulgamy emele getirýär. Bu özbaşdak, bitewi ulgam ulgamy emele getriýän bölekleriň syýasy hereketlerinden ählisinden garaşsyz aýratyn bir ähmiýete eýedir. Döwletler diňe öz maksatlaryna we isleglerine görä hereket etmän, öz çäklerinden daşarda, halkara arenasynda bolup geçýän wakalara görä hereket edýärler, gaýtawul berýärler. Güýçli döwletler hem bu bolup geçýän wakalara örän az möçberde

täsir edip bilýärler.Şol wakalar döwetleriň daşary syýasatyna öz täsirini ýetirýär.

Bugünki halkara ulgamyň esasy bölekleri döwletlerdir.Dünýäde taryhyň belli döwürlerinde döwletleriň gurluşy häzirki häsiýete eýe bolmandy.Şonuň üçin hem halkara gatnaşyklary aýry-aýry taryhy döwürlerde üýtgeşik aýratynlyklara eýe bolup geldi.Dünýäniň şu günki gurluşy hem-de halkara gatnaşyklaryň biziň döwrümüzdeki aýratynlyklaryny has düýpli seljermek üçin halkara ulgamyň belli taryhy döwürlerdäki häsiýetlerini öwrenmek zerurdyr.

HALKARA ULGAMYŇ GURLUŞY

Irki we orta asyrlarda halkara ulgamyň gurluşy

Halkara gatnaşyklaryň düzgünleşdirilmegine ser salanymyzda ýer ýüzünde bu güne çenli bize mälim bolan ulgamlar iki uly topara bölünýärler:

1-“Dünýä döwleti” ulgamydyr.Bu sistemada yeke tak imperiýa ,bütün dünýäni öz içine alýar ýa-da almalydygy nygtalýar.Munuň daşynda galan döwletler “imperiýa”bilen ýa dowamly söweş edýär ýa-da ýaragly bir parahatçylyk alyp barýarlar.Bu ulgamyň iň gowy nusgasy Rim imperiýasydyr.

2-“Garaşsyz “ýagdaýdaky dünýä jemgyýetleriniň biri-biri bilen gatnaşykda bolan halkara dünýä ulgamydyr.Bu görnüş köp agzaly ulgamlar üçin iň gowy mysalydyr. B.E.O 4-5 asyrlarda gadymy Gresiyada

ýerleşen şäher döwletleri ,Rönesans Italýasy we döwrümizdäki halkara ulgamdyr.

Köp döwletli ýa-da köp agzaly dünýä ulgamynyň iki esasy aýratynlygy bardyr. Birinjisi döwrümizdäki dünýä ulgamynda hem bolşy ýaly aýry-aýry agzalary ýeke täk häkimiýetiň daşyna jemlenmegi .Hakykatdanam şu günki halkara ulgamyň juda gadymy bolmadyk taryhynda bize mälim bolan in esasy garaýyş ýakyn wagtda Wilson ,Stalin we Gitler ýaly şahslaryň wekilçilik eden bütün dünýäni ýeke bir güýjiň daşyna üýşirmek aladasydyr.Bu garaýyş diňe bir ýakyn taryha mahsus alamat däldir. Taryhda 800-nji ýylda Şarlman ,Aachende Rim imperiýasynyň hökümdarlyk täjini kellesine geýen wagty ,özünü öňki Rim imperiýasynyň mirasdüşerleri hasaplaýardylar.Mundan başga-da 1453-nji ýylda Stambul türkler tarapyndan basylyp alnanda ,Rus Ortodoks buthanasy Moskwany 3-nji Rim diýip yglan edipdirler. Beýik Isgenderiň, Mongol imperiýasynyň ,Napolýonuň garýyşlary hem mundan üýtgeşik däldir.

Köp agzaly ulgamyň ikinji aýratynlygy garaşsyz agzalaryň ýokarda bellenenleriň tersine öz garaşsyzlyklaryny gorap saklamak baradaky aladalary hem-de käbir ýagdaýlaryň olaryň bu maksatlaryna ýetmegine sebäp bolmagydyr.Meselem gadymy Grek taryhynyň esasy bir böleginde dürli milletleriň ýaşamagyny dowam etdirmegi , geografiýanyň kömegi bilen, ýagny biri-biriniň duşmany bolan şäher döwletleriň arasynda geçilmesi kyn belent daglaryň barlygy sebäpli mümkin bolandyr.Ol döwürdäki tehniki kynçylyklar hem haýsydyr bir döwletiň

beýlekilere agalyk etmegini kynlaşdyrýardy. Bu ýagdaý aýry döwletlerden düzülen ulgamyň dowamlylygyny üpjün etýärdi.

Yazyjylar taryhda dünýä möçberli häsiýete eýe bolan dürli-dürli halkara ulgamlaryň bolandygyny belläp geçýärler. Olaryň arasynda gadymy orta-gündogar imperiýalary (Müsür, Afur, Eýran), Hytaý imperiýasy, Hun imperiýasy we Rim imperiýasy bardyr. Munuň bilen bir hatarda iň soňky we iň gowy bilinýän halkara ulgamlar bilen deňeşdirmek üçin gysgaça Hytaý we Rim ulgamlaryny seljermek bilen kanagatlanýarys.

Hytaý imperiýasy arada birnäçe gezek öz hökmürowanlygyny ýitirmegine garamazdan miladydan öňki 18-nji asyrdan başlap miladydan soňky 1912-nji ýyla çenli 38 asyr ýaly aýakda durmagy başarypdyr. Hytaýlaryň goňşy döwletleriň halkalary baradaky adaty garýyşlaryny özlerni olardan üstün görmek manysynda düzündirmek mümkindir. Munuň bilen bir hatarda bu üstünlik taýpa -töre, reňk, güýç we baýlyk babatynda däl-de esasan medeniýetleşmek babatynda bolupdyr. Hytaýlylar beýleki goňşularyndan tapawutlylykda oturymly görnüşde ýaşaýandyklary üçin taryhdaky iň ösen jemgyýetleriň birini döredip bilipdirler. Hytaýlylar başga döwletler bilen deňlik esasynda bagly gatnaşyk şeklini hiç wagt göz-görtele kabul etmändirler. Yöne muňa garamazdan Hytaýlylar taryhyň dürli döwürlerinde güýç bilen basyp alyp bilmedik ýurtlary bilen Mongollar, Tatarlar, Gunlar we Yaponlar bilen gatnaşypdyrlar we olaryň garaşsyzlyklaryny kabul edipdirler.

Munuň bilen birlikde Hytaýlylaryň iň azyndan 18-nji asyra çenli halkara ulgam içindäki beýleki döwletler bilen deň derejede gatnaşyk baradaky pikiri kabul etmändigini hakykatdyr. Munuň iki esasy sebäbi bardyr. Birinjisi, medeni we psihologiki, ikinjisi bolsa kanuny sebäplerdir. Dünýäniň beýleki halklary bilen örän az gatnaşyk eden olara garanyňda has kämilleşen, medeniýetleşen jemgyýetiň bu garaýşyny üýtgedip biljek ýatlar, gelmişekler babatda görä şübheli bolmagy belli bir möçberde adaty zat hasaplanmalydyr. Kanuny sebäp bolsa şudyr: Hytaý imperatorlary diňe öz ýurtlarynda ýaşayan adamlara däl, bu döwletiň çäginde daşda ýaşayan, bütin dünýäde ýaşayan beýleki halklara hem hökmürowandyklaryny aýdypdyrlar. Bu sebäpden Hytaýlylar mysal üçin özge ýurtlaryň ilçilerini öz ýurtlaryna asyrlar boýy salmandyrlar. 19-njy asyryň ortalarynda günbatardaky döwletleriň Hytaý döwletine girmegi we Hytaý bilen diplomatiki gatnaşyklary ýola goýmagy diňe güýç ulanmak arkaly mümkin bolupdyr. Hytaýda 1949-njy ýyldan soňra ýa-da häkimiýetiň üýtgemeginden soňra ýurdyň bähbidine gabat gekmeýändigine garamazdan, bu döwletiň halkara ulgamyna girmekde gijä galmagynyň esasy sebäbi Hytaý baştutanlarynyň bu meselede däp-dessurlaryna çendenaşa hormat goýýandyklarydyr.

Yöne taryhda beýleki döwletlere garşy jebislikde hereket eden Hytaý 1949-njy ýylda Mao Ze Tungyň baştutanlygynda gurulan täze häkimiýete çenli, merkezi ulgam bolmandyr. Bu ýagdaý aýratyn hem Miladydan öňki

döwür üçin takykdyr. Bu döwürde merkezi häkimiýete parallel bolan örän köp ýerli syýasy agzalar ýa-da “feodal beglikler” bardy. Bu ýagdaýyň bir tarapdan orta asyr ýewropasyna meňzeýänligini aýdyp bileris. Merkezdäki hökimiýet bilen bu agzalaryň arasynda hiýerarhiki gatnaşyk bolupdyr. Bu hiýerarhiki gatnaşykda merkezi häkimiýet bilen ýerli syýasy agzalaryň ygtyýarlyklary dürli döwürlerde tapawutly görnüşlerde bolupdyr.

Şeýle hem Rim imperiýasy hakykatdan hem juda merkezleşen ulgamy emele getirýärdi. Imperiýanyň harby basyp alan döwletleri, ikiçäk şertnamalar bilen merkeze baglanýardy. Soňky döwürlerde bu döwletleriň halklaryny Rim öz raýatygyna kabul edip başlapdyr. Netijede basylyp alnan döwletler welaýatlara bölünýärdi we bu welaýatlaryň başyna köplenç häkimiň wezipesini ýerine ýetirýän bir general bellenýärdi. Bu häkimler aýratyn hem ykdysady meselelerde, aglabasy öňki häkimlerden düzülen Rim imperiýasynyň senadynyň önünde jogapkärdiler. Munuň daşyndan häkimleriň raýat, harby we hukuk meselelerinde hem örän giň ygtyýarlyklary bardy. Yöne miladydan öňki 27-nji ýylda imperiýanyň Augustos Sezar tarapyndan resmi ýagdaýda esaslandyrylmagyndan soňra merkeziň welaýatlar üstündäki gözegçiligi örän güýçlendirilipdir. Yöne bu welaýatlaryň halklaryna merkezi hökümetde öz pikirlerini beýan etmeklik üçin käbir ygtyýarlyklar berlipdir. Rim imperiýasynda imperatoryň ”dini ygtyýarlyklary” häkimiýetiň ýeke bir merkezde toplanmagyny üpjün edýärdi. Imperiýadaky hukuklar we kanunlar Rimde

taýýarlanýardy “kowumlar hukugy”(ius gentium) diýlip atlandyrylýan bu hukugyň,Rim hukugy bilen welaýatlar hukugynyň bileleşmeginden ybaratdygy kabul edilýärdi. Aslynda Rimiň welaýatlara bolan üstünligi barada hiç hili şübhe ýokdy we imperatorlyk hukugyny Rimdäki sudlarda , rimli sudýalar amala aşyrýardy.

Wizantiýa imperiýasynda hökümet Rimdäkisinden has merkezleşdirilen ýagdaýdady.4-nji asyrdan Stambulu merkez hökmünde yglan eden hökümdarlar özlerini Rim Sezarlarynyň hakyky mirasdüşerleri hasaplapdyrlar.Yöne Wizantiýa imparatorlary Rim imparatorlaryna garanynda has merkeziýetçi bolup “halkara ulgamyň ”içindäki bütün döwletlerde berk gözegçiligi ýola goýupdyrlar.Wizantiýada döwlet, jemgyýetiň iň ýokary gymmatlygy hasaplanýardy we onuň hereketleriniň hiç bir hukuk hem-de ahlak düzgünleri bilen çäklendirilmeginiň mümkin daldigini aýdýardylar.

Ýokarda nygtalanlar bizi döwrebap döwlet gurluşynyň ýüze çykmagyndan öňki halkara ýagdaýyna alyp gidýär.Döwrebap döwlet sistemasy şu ulgamdan ýüze çykýar.Dogrudan hem Yewropadaky orta asyr syýasy ulgamy gadymy we täze syýasy ulgamlar aralygyndaky ulgam bolup durýar.Orta asyr sistemasynyň käbir syýasy pikirleri geçmişiň beýik imperiýalarynyň pikirlerinden gözbaş alypdyr. Biziň eramyzyň sekizinji asyrynda Şarlman tarapyndan gurulan Beyik Rim imperiýasy we şol wagtlar entägem aýakda duran Wizantiýa imperiýasy bilen bir döwürde bar bolan beýleki syýasy agzalar arasynda deňligiň ýoklugy, bu döwürde halkara gatnaşyklaryň

ösmegine päsgeľ berýardı. Diňe döwletleriň“deň hukuklylygy” baradaky kadanyň halkara hukugynda kabul edilmegi bilen döwrebap halkara ulgam döremäge başlapdyr.

Orta asyrdaky öňki imperiýalar bilen gatnaşygyny we birmeňzeşligini dowam eden başga bir zat hem bütin Yewropany bitewilikde saklan ortodoks din düşüňjesi we munuň tarapdarlary bolan Papalık bolupdyr. Papalar orta asyr Yewropanyň syýasy hökimiýetleri bolan beglikleriň ,hökümdarlyklaryň we daş-töweregi diwarlar bilen aýlanan şäherleriň bütin ygtyýarlyklaryna el degirmändirler. Munuň bilen bir hatarda ,köp halatlarda ýerli dolandyryjylar Papanyň wekilçiligindäki adamlar bolupdyrlar we Yewropanyň bütin hristiýan dolandyryjylary, ýolbaşçylary magna civitas Christiana(Beýik Hristiýan raýatlary) diýlip atlandyrylýan guramany düzýärdi.

Bu döwürde Yewropada aýratyn hem iki nukdaýnazardan geljege gönükdirlen bir ösüş bardy. Birinjiden Beýik Rim imperiýasy yaly uly döwletler kem-kemden çöküp başlapdyr. Bu çöküşiň netijesinde merkezi bir häkimiýetiň töwereginde toplanan milli döwletler gurulmaga başlanypdyr. Bu döwletleriň her biriniň öz milli bähbitleri bolup, olar bolsa täze emele gelen milli döwletleriň özara gatnaşyklarynda alyp barýan syýasatynyň esasy düzýärdi. Ikinjiden orta asyrlarda syýasat gitdigiçe dünýewi häsiýete eýe bolup başlapdyr. Rim buthanasynyň syýasy bölümçeler üstündäki güýji we gözegçiligi gowşadygyça orta asyryň dini düşüňjeleriniň ýerini logika alypdyr. Yewropada ýüze çykan bu iki ösüş,

döwrebap döwlet sistemasynyň gurulmagy üçin zerur bolan pursady taýýarlapdyr.

15-19-NJY ASYRLARDA YEWROPANYŇ SYÝASY GURLUŞY

15-nji asyrda orta asyryň tümlüklerinden halas bolmaga başlan Yewropanyň gurluşy ,dünýäniň şu günki durkundan örän üýtgeşikdi.Milli döwletler heniz döredilmändi,şeýle-de syýasy birleşmeleriň döremegine päsgel berýän “etniki millet” düşüňjesi hem heniz kemala gelmändi.Tagta geçen birnäçe hökümdarlardan sanaglyjasy serhetini hemmeler tarapyndan ykrar edilen döwletleri we bu döwletlerde ýaşayan halky dolandyryrdy.Yewropanyň birnäçe ýerlerinde ygtyýarlyklary boýunça we hiýerarhiki halatda biri –birine bagly bolan döwleti dolandyryjylar we dolandyryş görnüşleri bardy.Hökümdarlaryň ýanyndaky döwleti dolandyrmakda birnäçe ygtyýarlyklary bolan we döwleti hökümdarlar bilen bilelikde dolandyryýan ,köplenç daş-töweregi diwarlar bilen aýlanan şäherler we bularyň feodal begleri Yewropanyň iň esasy aýratynlygydy .

Başga bir tarapdan dini buthanalar hem öz içinde hiýerarhik häsiýetde gurlan bolup ,we bu hiýerarhiýanyň dini ygtyýarlyklaryndan he başga gönüden-göni halk ýa-da hökümdarlar üstündäki dünýewi ygtyýarlyklary bardy.Patyşalar bilen olara garaşly bolan feodal beglikleriň arasynda we feodal begleriň öz aralarynda dürli-dürli ylalaşyklar kabul edilýärdi.Bu ylalaşyklaryň käbirleri patyşalar we olaryň häkimiýetine garşy beglikleriň bilelikdäki garşy durmagyny amala aşyrmak maksady

bilen kabul edilipdir. Yekelikde buthanalar we manastrlar özel aýratynlyklar we eldegrilmesizliklere eýe bolupdyrlar. Bu häkimiýet bölünişiginiň çür depesinde Mukaddes Roma-German Imperatory bolupdyr.

Yewropanyň bu umumy ýagdaýyna garamazdan şol döwürde demirgazyk Italýada çäkleri takyk belli bolan käbir döwleti dolandyryşyň görnüşleri ýüze çykypdyr. Bulardan biri bolan Wenesiýa Respublikasy, gündogar dünýäsi bilen asyrlardan bäri söwda edip baýlaşypdyr we güýçli döwlet derejesine gelipdir. Demirgazyk Italýanyň başga ýerlerinde hem Wenesiýa ýaly käbir döwletler bolupdyr. Demirgazyk Italýadaky bolup geçýän zatlar, Yewropanyň beýleki böleklerindäki wakalaryň öz täsirini ýetirmezliginiň sebäbi, Yewropanyň beýleki sebitlerinden geografiki päsgelçilikler sebäpli, ýagny Alp daglary sebäpli üzňe bolmagy bolupdyr. Bu daglaryň demirgazyk tarapy ýagny Yewropanyň beýleki bölekleri has kiçi häkimiýetler bölünipdir we olaryň arasynda mysal üçin ýüzýyllyk uruşlary ýaly örän gazaply söweşler bolýardy we bu ýerdäki döwletleriň hökümdarlygyny giňeltmek üçin günorta, ýagny Italýa tarapa gitmek üçin wagt hem-de güýçleri bolmandyr. Bu ýagdaý Italýada 15-nji asryň ahyryna çenli dowam etdi. 15-nji asryň ahyryna demirgazyk Italýadaky döwlet ulgamy Fransiýanyň goşulyşmagy netijesinde çökdi we Yewropanyň galan bölegine degişli ýerlerdäki ösüşler togtady.

15-nji asyrda Italýada renesans döwri bolup onda döwletleriň esasy aýrtynlyklary olaryň halkara ýagdaýyny

howply hasaplamagy ,içerde bolsa syýasy taýdan durnuksyz ýagdaýda bolmagydy. Bu döwletlerde hökümdarlar syýasy güýçlerini we abraýlaryny bimöçber çykdaýjyly bolan dabaralar hem-de festiwallar bilen öz halkynyň we duşmanlarynyň gözüni gorkuzyp ýa-da olary aldap beýgeltmäge synanyşýardylar.

Halk arasynda ne milletçilik duýgusy ne-de haýsy-da bolsa bir häkimiýete baglylyk duýgusy bardy. Köplenç örän kiçi bolan bu Italýan döwletjiklerinde döwlet terminini ,ýagny syýasy güýjiň çäkleri takyk bir ýurtda agalyk etmeklik pikiri heniz doly ýerleşmändi. Başgaça aýdanymyzda agalyk terminini taryhy we etniki taýdan belli territoriýa bilen çäklenmändir.

15-nji asyrda Italýa halkara gatnaşyklaryň taryhynda aýratyn hem daşary syýasatyň alnyp barylmagynda yzygiderli işler alyp baran diplomatik kurumlarin ösdürilmegi taýdan ähmiýetlidir. Wezipeli diplomatlardan ybarat ilçihanalar kähallatlarda abraý gazanmak maksady bilen gurulýan hem bolsa, bular döwrümüziziň diplomatlarynyň weziplerini hem ýerine ýetirýärdiler. Bularyň arasynda öz hökümdaryna gowşurmak üçin duşmanlary ýa-da garşydaşlary hakynda maglumat ýygnamak uly ähmiýete eýe bolupdyr. Bu döwürde Italýada döwletler syýasy we ykdysady bābitlerine ýetmek üçin dürli ýollara ulanypdyrlar. Bularyň arasynda duşman döwletlerde weýran ediji hereketleri alyp barmak, diplomatic hileler we ýok edişliklri gurnamak, wezipeli adamlara para bermek ýaly zatlar bolupdyr. Döwletleriň kiçi bolmagy, geografiki ýakynlyklary

birmeñzeş dili ulanmagy şuna meñzeş hereketleriň amala aşyrylmagyny aňsatlaşdyrýardy. Döwrümüzdeki döwlet ulgamynda gabat gelyän we döwletleriň biri-birleri bilen bolan gatnaşyklarynda belli möçberde ähmiýete eýe bolan , döwletleriň deňligi we döwlet territorial бүтewiligi ýaly halkara hukugynyň kadalary entäk ornaşmandy. Demirgazyk Italiýada bu döwlet sistemasy 1494-nji ýylda Fransiýanyň bu sebiti basyp almagyna çenli dowam edipdir.

Italiýada renesans döwründe bolup geçen bu ýagdaý Yewropada 15-19-njy asyrlar aralygynda bolupdyr. Bu döwürde Yewropada birnäçe syýasy güýçler peýda bolupdyr. Beýik Rim imperiýasy garaşsyz şäherleri , dini dolandyryş güýçleri, beglikler we kiçi döwletleriň arasyndaky feodal gatnaşyk şekli ýerini tire-taýpalar tarapyndan dolandyrylýan, belli bir territoriýa eýe bolan we merkezleşen syýasy häkimliklerden düzülen bir düzgüne goýupdyr. Bu ýagdaý sebitiň ähli künjeklerinde şol bir wagtyň özünde bolup geçmändir. Hökümdarlaryň garyndaşlyk gatnaşyklary, bileleşikleriň gurulmagy, içkeri hem-de daşarky çaknyşyklar netijesinde Fransiýa , Ispanýa , Russiýa , Awstriýa we Angliýa hökümdarlary eýýäm 16-njy asyrdan bäri bir merkeze degişli häkimiýet düzgünlerini ýola goýmaga başlapdyrlar. Yöne Germanýa we Italiýadaky kiçi beglikler we döwletjikler özleriniň häkimiýetlerini örän köp wagtlap dowam edip, 19-njy asyryň ikinji ýarymynda milli birliklerini döredip bilipdir.

15-19-njy asyrlaryň arasyndaky döwürlerde halkara gatnaşyklarda iň ähmiýetli syýasy bölümçeler imperiýalar

we häkimlikler bolupdyr. Bularyň çäkleri sansyz garyndaşlyk gatnaşyklary, bileleşikler hem-de uruşlaryň netijesinde bellenişlidir. Hakykatdan hem 17-nji asyrdan soňra ösen Yewropa ýörelgelerinde häkimiýetdäki tireler we aristokrat synp doly kozmopolit görnüşde bolupdyr hem-de bu adamlar biri-birlerine syýasy, medeniýet baglary bilen baglanýardy. Aglabasy Fransuz dilinde gepleýän bu adamlar özlerini belli bir döwletiň „sol bir wagtyň özünde hem bütün hristiýan dünýäsiniň bilelikdäki dolandyryjylary hasaplaýardylar. Patyşanyň maşgalalary we soýlular halkara derejesinde geçirilýän dabaralar netijesinde biri-birlerini tanaýardylar. Professional harbylar hem-de diplomatlar bolsa haýsy döwletden bolsa bolsun iň ýokary wezipäni we aýlygy berýänlere hyzmat edýärdi.

18-nji asyrdan Yewropada güýçleri takmynan deň derejede bolan döwletler bardy. Munuň bilen birhatarda hanedanlar döwlet meseleleri boýunça çaknyşyga girmezlik üçin öz aralarynda halefiýat meselesinde käbir düzgünleri, kararlary kabul etdiler. Bu düzgünler syýasy maksatlara ýetmek üçin birek-biregiň işlerine gatuşmagyň hem-de weýran ediji hereketleriň bolmagynyň önüni alýardy.

Tölegli esgerleriň alyp baran, köplenç soyluların bir sport çäresi hökmünde görülen we belli bir derejede alnyp barylan söweşler köp halatlarda abraýyň artdyrmak ýa-da strategik ähmiýetli ýerleri basyp almak maksatly bolupdyr. 18-nji asyryň halkara syýasat taýdan ähmiýeti bolsa, güýçleriň deňligi syýasatyna has uly üns berilmegi we patyşalaryň daşary syýasaty küşt ýa-da başga bir strategiýa oýny ýaly ýöretmäge alyp barmaga

synanyşmaklarydyr. Şunlukda döwletler duşmanlarynyň güýçlerini hasaplamaga synanyşyp, bileleşikler gurmak ýa-da bitarap bolmaklyk arkaly öz bähbitlerini goramaga synanyşypdyrlar.

Milletçilik düşünjesi entäk döräp başlananlygy sebäpli hanedanlar syýasatynda esasy faktor bolmandyr. Munuň bilen bir hatarda 18-nji asyrdan milletçiligiň käbir alamatlary ýüze çykyp başlapdyr. Bu alamatlaryň belki iň ähmiýetlisi obalyalaryň we şäherlileriň döwletlerine gelen we öz mezheplerinden bolmaýan hökümdarlara garşy hoşniýetli hereket etmändikleri bolup durýardy. Emma döwletleriň arasynda göze dürtilip duran bir ideologik çaknyşygyň bolmaýşy ýaly, Yewropa-da bu asyryň dowamynda daşardan gelyän haýsydyr ideologik howp bilen ýüzbeýüz bolmandyr.

19-NJY ASYRDA YEWROPA

19-njy we 20-nji asyrdan ýüze çykan täze özgerişler halkara gatnaşyklaryna öz täsirini ýetiripdir. Bu ösüşleriň esasysy milletçilik hereketidir. Şahyslaryň sebitlere we şäherlere bolan adaty baglylyklarynyň dowam etmegi bilen bir hatarda, 19-njy asyryň milletçiligi ynsanlaryň merkezi döwlete mäkäm baglanmagyny we “raýatlaryň” hem döwletleriň syýasy durmuşynda söz eýesi bolmagyny aňladýardy.

19-njy asyrdaky milliýetçi baştutanlar, aýratyn syýasy dolandyryşyň, ýagny özbaşdak bir döwletiň bolup bilmegi üçin gerek bolan ýeketäk kanunalaýyk esasyň,

áýratyn bir etniki we dini toparyň bar bolmagydygyny öňe sürüpdiler. Şeýlelikde döwletiň belli bir halka daýanmaklygynyň zerurlygy nygtalýardy. Bu doktrinanyň täsiri bilen Ýewropanyň etniki toparlara daýanmaýan döwletlerinde milletçilik hereketi başlandy. Bu hereketiň netijesinde Russiýa, Awstriýa-Wengriýa, Şwesiýa-Norwegiýa we Osmanly imperiýasy ýaly köp milletli döwletler dargamaga we bularyň ýerine “milli döwletler” gurulmaga başlandy. Patyşa bagly bolmagyň ýerin halka bagly bolmak pikiriniň ýaýbaňlaşmagy bilen hökümetleriň döwleti harby, diplomatiki we söwda maksatly peýdalanmak mümkinçiligi döräpdir. Bu ýagdaýda iň otokratik dolandyryşlar hem hereket ediş çäklerini bellänlerinde köpçüligiň talaplaryny göz önünde tutmaga mejbur bolupdyrlar. Täze döremäge başlan demokratiýalarda bolsa halkara meselelerde parlamentiň razyçylygynyň alynmagy we metbugata gerekli maglumatlaryň ýetirilmegi zerur bolupdyr.

Milletçilikden soňra 19-njy asyrdan halkara ulgama iň köp täsir eden özgeriş bilim we tehnologiýa oýlap tapýşlaryň söweşlerde ulanylmagydyr. Munuň netijesinde ozalkylara garanyňda has köpsanly goşunlar bilen söweşilmäge we agyr ýitgiler çekilmäge başlanypdyr. Taryhda diňe tölegli esgerler tarapyndan alnyp barylýan we tutuş bir ýurda örän az täsirini ýetiren söweşler, indi garşylykly ýok etmek maksat bilen alnyp barylýpdyr. Ozallar belli bir synpyň ýagny barly gatlagyň strategiýa sporty häsiýetinde bolan söweşler indi ýeňilen döwletlere ýeňen döwlet ýa-da döwletler tarapyndan öz

syýasy we sosýal düşüňjeleriniň zorluk bilen kabul etdirilmegi bilen tamamlanypdyr.

19-njy asyrda Yewropada halkara ulgama täsirini ýetiren üçünji faktor döwletleriň daşary syýasatyny kesgitlemäge başlan ideologiýalaryň syýasydoktrinalary peýda bolmaga başlapdyr. Käbir territorial maksatlarynyň hem bar bolmagy bilen bir hatarda Fransuz rewolýusion söweşleriniň erkinlik, deňlik we doganlyk ýaly kadalar maksatly alny baryladygy hem mälimdir. Şol bir ýagdaýda Fransuz rewolýusiýasy we Napolýon söweşlerine garşy uly bileleşikler hem ýurtlaryny goramak maksady bilen bi hatarda radikal Fransuz doktrinalaryna garşy patyşalaryň hukuklarynyň goralmagy üçin gurlupdyr. 20-nji asyrda bolsa ideologiki söweşler, çaknyşyklar nazizim, komunizm we liberal demokratiýa doktrinalaryndan emele gelýär.

19-njy asyryň soňuna çenli halkara syýasatynyň ulgama täsir edýän ýene bir özgerişlik bolsa Yewropadaky döwlet gurluşy sistemasynyň dünýäniň beýleki yklymlaryna-da ýaýramagy we birnäçe öňki koloniýalar bile bir hatarda täze halkara syýasaty aktýorlaryň emele gelmegidir. Hakykatdan hem 19-njy asyrda halkara syýasatynyň esasy arenasy Yewropa bolupdyr. Dünýäde biri-birleri bilen yzygiderli gatnaşykda bolan döwletleriň sany 20-den geçmeýärdi we bularyň köpüsi Yewropada ýerleşýärdi. 19-njy asyryň ahyryndan başlap esaan hem 20-nji asyryň içinde garaşsyz döwletleriň sany örän artypdyr, täze halkara ulgamy bütin dünýäni öz içine alýan häsiýete eýe bolupdyr. Esasy dünýä meseleleriniň ýüze

çykýan we çözülýän ýeri indi Yewropa däl-de dünýäniň beýleki yklymlary bolupdyr.

20-NJI ASYR WE II JAHAN URŞYNDAN SOŇKY HALKARA ULGAMYŇ AÝRATYNLYKLARY

20-nji asyrda halkara ulgamy düzýän esasy agzalar döwletler bolupdyr. Döwrebap döwletleriň aýratynlyklary olaryň territoriýalarynyň çäkleriniň takyk we biri-birleri tarapyndan ykrar edilen bolmagy, şeýle hem döwrebap dolandyryş sistemalarynyň bolmagydyr.

20-nji asyrda halkara gatnaşyklarynda halkara guramalar ýaly täze aktýorlaryň ýüze çykypdyr. Halkara gatnaşyklaryň bu täze aktýorlary döwletleriň östündäki täsirlerini barha artdyrdylar. Muňa garamazdan 2-nji asyr halkara gatnaşyklarynda döwletleriň beýleki aktýorlara garanynda has ähmiýetli hem-de täsirli bolandygy görmek mümkindir.

II Jahan urşyndan soňky döwür halkara ulgamyny beýleki halkara ulgamlardan tapawutlandyran esasy aýratynlyklary biri köpçülikleýin gyryş ýaraglarynyň döreden halkara ýagadydyr. Sowuk uruşyň dowam edýän ýyllarynda “Gündogar” we “Günbatar” toparlarynyň arasyndaky ýaraglanmak ýaryşy olaryň arasynda elhenç deňagramlylyk ýagdaýyny döretti. Alymlar bu ýagdaýy “yilgi dengesi” diýip atlandyrdylar. Bu halkara ulgamyň içinde bütin dünýäni öz içine alyp biljek umumy uruşyň ýüze çykmak ähtimalygy has azalypdyr. Sebäbi Sowuk uruşda adyndan hem mälim bolşy deý hiç haçan uruşmaga

çenli baryp ýetilmän, diplomatiki ýollar, propaganda, ikitaraplaýyn weýran ediji çäreler hem-de köpçülikleýin gyryş ýaraglaryna dahylly bolmadyk ýaraglar bilen alnyp barylan gapma-garşylykly herketler amala aşyryypdyr. Munuň esasy sebäbi bolsa köpçülikleýin gyryş ýaraglarynyň hem-de ýadro ýaraglarynyň şeýle ösen halatynda бүтін дүнýäni öz içine alyp biljek umumy uruşyň iki topardaky döwletlere hem has gymmat düşjekdigine bolan ynanýjyň döremegidir.

II Jahan urşyndan soňky döwür halkara ulgamyny beýleki halkara ulgamlardan tapawutlandyran ikinji aýratynlyk; bu 1950-nji ýyllardan başlap köpsanly döwletleriň bilelikde guran Goşulmazlyk hereketiniň döredilmegidir. Goşulmazlyk hereketi Somuk uruşyň miwelerinden hem bolsa basdaşlyk edýän taraplaryň arasyndan uruşyň çykmagynyň önüni alan esasy faktorlardan biri bolmagy babatynda uly ähmiýete eýedir. Şeýle hem Goşulmazlyk herketine agza bolan döwletleriň şol döwürdäki Ýugosaviýa döwletinden beýlekileriniň ählisini täze garaşsyzlygyna eýe bolan döwletler bolmagy güýçli döwletleriň olaryň içerki izlerine gatysmazlygyny üpjün edipdir.

HALKARA ULGAMLARYŇ GÖRNÜŞLERI.

Halkara ulgamlaryň görnüşlerinden ilkinjisi güýjüň ýeke bir merkezde jemlenen ýagdaýy ýa-da halkara ulgamda merkezleşen güýçli katýordan has güýçli başga bir aktýoryň bolmadyk halatydyr. Dünýa tarayhynda şua meňzeş halkara ulgamyň bolan döwürüne mysal bermek

gerek bolsa onda Roma Imperiýasynyň hökmürowanlyk eden dowry muňa mysal bolup biler.

Halkara ulgamlaryň görnüşlerinden ikinjisi biribirine deňeçer ýagdaýda güýçli bolan birnäçe aktýoryň bar bolan halatydyr. 19-nji asyrdaky Ýewropadaky döwletler muňa mysal görkezilip bilner.

Halkara ulgamlaryň görnüşleriniň ýene biri hem iki taraplaýyn halkara ulgamdyr. Harby güýç hem-de diplomatiki üstünligiň iki toparyň ýolbaşçysy hökmündäki döwletleri elinde birigen halatynda, bu güýçli döwletler beýlki döwletleri ýa gorkuzmak arkaly, ýa-da beýleki topragyň önünde öz hemaýatyna almak arkaly, ýa bolmasa-da ykdysady goldawlar bermek arkaly öz töweregine üýşüren ýagdaýydyr. II Jahan urşynyň yzysüre şol döwrüň iň güýçli döwletleri bolan ABŞ bir tarapda SSSR bolsa beýleki tarapda dünýäniň aglaba döwletlerini öz töwereklerine jemlemek bilen halkara ulgamda şeýle ýagdaýy döretdiler. Şu görnüşdäki halkara ulgamda döwletleriň arasyndaky halkara gatnaşyklar esasan iki toparyň liderleriniň arasynda ýa-da haýsydyr bir toparyň lideri bilen şol toparyň beýleki döwletleriniň arasynda amala aşyrylýar. Aýry-aýry toparlaryň agzasy bolan lider bolmadyk döwletleriň arasyndaky gatnaşyklar minimum ýagdaýdadyr.

Halkara ulgamlaryň görnüşleriniň dördünjisi köptaraplaýyn halkara ulgamdyr. 1950-nji ýyldan başlap Hytaý Halk Respublikasynyň güýçli döwlet hökmünde tanalyp başlanmagy bilen 1960-njy ýyllara gelneninde Hytaý Halk Respublikasynyň SSSR bilen arasynda

düşünişmezlikleriň ýüze çykmagy netijesinde dünýäde köptaraply halkara ulgam görnüşi peýda boldy. Köptaraply halkara ulgamlarda toparlary içindäki döwletleriň birek-birek bilen baglanyşygy azdyr. Hut şonuň üçin hem toparlary düzýän döwletler toparlaryň bähbitlerine garanyňda öz bähbitleri bilen has köp gyzyklanýarlar.

HÄZIRKIZAMAN HALKARA ULGAMYNÝŇ AÝRATYNLYKLARY

Häzirkizaman halkara ulgamy birnäçe aýratynlyklary boýunça beýleki halkara ulgamlardan tapawutlanýar.

Sowuk urşyň tamamlanmagy bilen ýüze çykan täze halkara ulgam alymlar tarapyndan “Dünýäniň täze tertibi” diýlip atlandyryldy.

Halkara howpsuzlygy babatda täze global meseleler peýda boldy. Bular etniki dawalar, terrorizm, radikal akymlaryň ýaýbaňlanmagy, köpçülikleýin gyryş ýaraglarynyň ýaýradylmagy ýaly meselerden ybaratdyr. Netijede halkara howpsuzlygyny üpjün etmekde Birleşen Milletler Guramasy ýaly halkara guramalaryň jogapkärçiligi we ähmiýeti artdy.

Häzirkizaman halkara ulgamyň aýratynlyklaryndan biri hem harby güýjiň döwletleriň güýçlüligini kesgitleýiji faktor bolmakdan çykyp bu babatda ykdysady güýjiň ähmiýetiniň artmagydyr. Şu nukdaýnazardan sebitleýin ykdysady bileleşiklere hem has köp üns berilmäge başlanyldy. Bulara mysal hökmünde Ýewropa Bileleşigini, Ykdysady Hyzmatdaşlyk

Guramasyny(ECO),Demirgazyk Amerikada Erkin
Ykdysadyýet Zonasy(NAFTA) görkezmek bolar.

Häzirkizaman halkara ulgamynyň esasy aýratynlyklaryndan biri bolsa uruşlaryň ýüze çykmak howpynyň belli bir derejede azalmagydyr.Köpçülikleýin gyryş ýaraglarynyň giňden ýaýran bolmagy ýüze çykyp biläýjek haýsydyr bir söweşiň gysga wagtyň içinde bütün dünýä öz täsirini ýetirip biljek umumy urşa öwrülmekek howpunuy artdyranlygy sebäpli uruşlaryň ýüze çykmak howpy belli bir derejede azalýar. Şeýle hem häzirkizaman dünýämizde esasan hem döwletleriň hem-de halkara guramalaryň ykdysady hyzmatdaşlygynyň giňden ösen bolmagy bu howpuň önüni alýan esasy faktorlaryň biridir.Bazar ykdysadyýetiniň netijesinde birnäçe döwletiň çäginde maýa goýum hem-de önümçilik işlerini alyp barýan halkara şereketleriň amala aşyran işleri döwletleriň arasynda ykdysady taýdanözara bähbitli hyzmatdaşlygy güýçlendirýär.Bu bolsa bütün dünýäde parahatçylygyň,howpsuzlygyň,durnuklylygyň berkarar edilmegi bilen göniden-göni baglanyşyklydyr.Döwletler hem halkara guramalar islendik düşünişmezligiň uruşa ýetmezden çözülmegi üçin tagallalary birleşdirýärler.

Şeýle hem halkara guramalardyr döwletler halkara derejesinde howpsuzlygy, durnuklylygy, parahatçylygy berkarar etmekde netijeli işleri alyp barýarlar.Bu babatda halkara konferensiýalaryň, rezolýusiýalaryň ähmiýetleri ulydyr.Howpsuzlygy,durnuklylygy we parahatçylygy berkarar etmekde döwletlerdir,halkara guramalaryň arasyndaky hyzmatdaşlygyň in aýdyň subutnamalarynyň

biri hem garaşsyz, baky bitarap Türkmenistan ýurdymyzda 2007-nji ýylyň dekabry aýynda Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit merkeziniň açylmagydyr.

DÖWLETLERIŇ DAŞARY SYÝASATLARYNYŇ GÖRNÜŞLERI:

1)IZOLÝASIONIZM,BITARAPLYK WE GOŞULMAZLYK SYÝASATLARY;

A. IZOLÝASIONIZM SYÝASATY

Halkara gatnaşyklarynda ýalňyzlyk syýasaty, gaýry durma syýasaty, we Monroe Doktrini adalgalary bilen bir manyda ulanylýan Izolýasionizm , halkara meselelere goşulmazlygy hem-de beýleki döwletler bilen pes derejede diplomatik, hatda söwda gatnaşyklaryny saklamagy göz önünde tutýan daşary syýasat strategiýasydyr.Ýalňyzlyk syýasatyny alyp barýan döwlet harby bileleşiklere gatnaşmaýan hem-de öz çäklerind beýleki döwletlere harby ygtyýarlyklar bermeýän döwletdir.

Şeýle daşary syýasaty alyp barýan döwlet öz howpsuzlygyny we garaşsyzlygyny diňe şeýle daşary syýasaty alayp barmak bilen gorap biljekdigi baradaky pikire ynanýar. Ýöne, izolýasionizm syýasatyny alyp barmak üçin ilki bilen öz özüni doly üpjün edip bilýän hem-

de öz mümkinçilikleri bilen milli howpsuzlygyny berkarar edip biljek ýagdaýda bolmalydyr. Şeýlelikde izolýasionizm syýasatyny alyp barýan döwlet ykdysady we sosial taýdan öz özüni üpjün edip bilýän hem-de halkara gatnaşyklaryny öz bähbitlerine laýyklykda üýtgetmek islemeýän döwletdir.

Izolýasionizm syýasatynyň üstünlikli alnyp barylmagy üçin döwletleriň arasyndaky güýçleriň deňagramlylygy hökmandyr. Has dogrusy, şeýl daşary syýasatyň alnyp barylmagy ulgamda güýçleriň deňagramlylygy bolan halatynda has aňsatdyr. Munuň tersine, döwletleriň arasynda toparlara bölünmegiň bar bolan halatynda şeýle daşary syýasaty alyp barmak kyndyr, hatda mümkin hem däldir.

Netijede, bir döwletiň Izolýasionizm syýasatyny alyp barmagy üçin geografik we topografik aýratynlyklarynyň hem muňa gabat gelmegi zerurdyr. Ýurduň daglar bilen gurşalmagy, okeanlar we deňizler arkaly beýleki döwletlerden aýrylmagy, 20-nji asyra çenli döwletleri daşarky howplardan gorap saklan hem-de bu syýasatyň alyp barylmagyny ýeňilleşdiren esasy faktordyr. Ýöne ýurdyň 21-nji asyrdaky geografiki hem-de topografiki aýratynlyklaryň Izolýasionizm syýasatyny alnyp barylmagyndaky täsiri tehnologiýanyň ösmegi, transport serişdelriniň kämilleşmegi ntijesinde azaldy.

Izolýasionizm syýasatyny alyp barýan döwletler beýleki döwletler bilen hem diplomatik we söwda

aragatnaşyklarynda bolýarlar; ýöne bu gatnaşyklaryň başga döwletler bilen arasynda çaknyşyklary ýüze çykmarzlygyna has üns berýärler. Mundan başgada, beýleki döwletler ýaly bular hem halkara gatnaşyklaryndaky wakalar bilen yzygiderli gyzyklanýarlar.

Taryhda bu daşary syýasat ABŞ tarapyndan alnyp barylýpdyr, ýöne soň bu daşary syýasatdan ýüz öwüripdirler.

Amerikada ilkinji gezek bu daşary syýasat barada 1782-nji ýylda John Adams agzap geçipdir we Adams Ýewropa işlerine gatyşmazlyk prinsipiniň Amerikanyň daşary syýasatynyň startegiýasy hökmünde kabul edilmegini isläpdir. George Washington bolsa, 1796-nji ýylda hoşlaşyk hatynda, hakyky syýasatyň hiç bir döwlet bilen bileleşik gurmazlyk we Ýewropanyň esasy meselelerine goňuluşmazlykdan ybaratdygyny aýdyp geçipdir.

Izolýasionizm syýasatynyň Amerikanyň daşary syýasat startegiýasyna öwürülmegi baradaky arzuwlar Prezident Monroenyň 1823-nji ýylyň 8-nji ýanwaryndaky Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň Kongresine iýberen ýüzlenmesinden soňra durmuşa geçirilipdir. Prezident Monroe ýüzlenmede esasy iki mesele barada şeýle bellýär:

1) Amerika Ýewropa bilen hiç hili syýasy baglansygy ýokdur we Ýewropanyň işlerine gatyşmaz. Muňa jogap

hökmünde Ýewropa döwletleri hem Amerikadanyň içerki işlerine gatyşmaly däldir.

2) Amerikanyň islegine garamazdan, eger haýsydyr bir Ýewropa döwleti Amerika kontinentine aýak bassa we koloniýalizm maksatly işleri amala aşyrsa bil ABŞ-y bu hereketi duşmançylykly hereket hökmünde hasaplar hem-de muňa ygtyýar bermez.

Ozaldan mälim bolşy ýaly XVII we XVIII asyrlarda Angliýanyň Amerika sebitinde iň esasy koloniýalary Demirgazyk Amerikanyň Atlantik kenaryndaky 13 koloniýady. Bu koloniýalar Angliýanyň syýasy we ykdysady basyşy sebäpli 1772-nji ýyldan başlap gozgalaň turuzdylar hem-de 1776-njy ýylda garaşsyzlyklaryny yglan etdiler. Angilýa George Washingtonuň baştutanlygynda koloniýalaryň aýaga galmagy bilen ABŞ-nyň garaşsyzlygyny gazanandygyny 1782-nji ýylda ykrar etdi. Ondan soňra Floridanyň Ispaniýadan 1819-njy ýylda alynmagy, Nýu Meksikanyň, Arizonanyň we Kaliforniýanyň 1846-njy ýylda ABŞ-na goşulmagy, Oregony Angilýa ABŞ-na goýmagy bilen, Alýaskanyň bolsa 1867-nji ýylda Risiýadan satyn alynmagynyň netijesinde ABŞ-nyň şu günki çäkleri emele gelipdir.

Demirgazyk Amerikadaky Iňlis koloniýalaryndan soňra, XIX asyryň başynda Ispanlaryň agalygyndaky Orta we Günorta Amerika ýurtlary hem garaşsyzlygy ugrunda aýaga galypdyrlar. Napolýon Bonopartyň rewolýusionerçilikli uruşlarynyň dowamynda, Ispaniýa

goşun salmagy we Ispaniýanyň patyşasyny tagtdan agdarmagyndan peýdalanyň, Kolumbiýa 1810-njy ýylda, Meksika hem-de Wenesuela 1811-nji ýylda Argentina bolsa 1816-njy ýylda garaşsyzlygyny ygylan etdiler. Ýöne Wiýana Kongresiniň kömegi bilen Ispaniýanyň patyşasyny tagtyna gaýdyp barmagy bilen Napolýon Bonopartyň bu ýerlerdäki hökümdarlygyny täzedan dikletmek maksady bilen ugradan goşuny, Orta we Günorta Amerikadaky gozgalaňlary basyp ýatyryança 1818-nji ýylda Çili, Peru, Paraguay we Orta Amerika ülkeleri garaşsyzlyklaryny ygylan etdiler.

Beýleki tarapdan, Amerika sebitinde ispan koloniýalarynda uly tizlik bilen ýaýraýan gozgalaňlar Ýewropa döwletlerini hem ýakyndan gyzyklandyrdy. Metternich 1822-nji ýylda Werona Kongresinde Ispaniýadaky liberalist gozgalaňlaryň ýany bilen koloniýalardaky gozgalaňlaryň basylyp ýatyrylmagynyň zerurdygyny öňe sürdi. Munuň üstesine, Ispaniýadaky gozgalaňlary ýatymaga tabşyrylan Fransiýa, Orta we Günorta Amerikany şol bir wagtda öz tabynlygyna goşmak maksady bilen şol ýerdäki gozgalaňy basyp ýatymak isledi. Ýöne, muňa iki döwlet garşy çykdy. Olaryň biri bu döwletleriň garaşsyzlygyny gazanan halatynda olar bilen has ysnyşykly söwda gatnaşyklaryny ýola goýup boljakdygyny öňe sürýän Angilýa, beýlekisi bolsa bu ýerleri özüniň asyl mekany hasaplaýan ABŞ-dy.

Şeýlelikde, şol döwürde Amerikanyň Prezidenti Monroe 1823-nji ýylda Kongresde çykyşynda bu islegi açyk bir şekilde orta atdy. Ýokarda bellenişi ýaly, Monroe

ABŞ-nyň Ýewropa döwletleriniň işlerine goşulyşmazlyga, olar hem ABŞ-y bilen dostlukly gatnaşyklary ýola goýmak isleýän bolsalar, Amerika sebitine çozmakdan uzak durmalydygyny aýtdy.

Şu sebäpli Ispanýa kömek etmek pikiri bolan Ýewropa döwletleri bu isleglerinden el çekdiler. Netijede 1824-nji ýylynda Orta we Günorta Amerika döwletleri garaşsyzlyklaryny ygılan etdiler.

ABŞ 1824-nji ýyldan başlap alyp baran daşary syýasatyndan I Jahan urşynyň bažlamagy bilen 1914-nji ýylda el çekmeli boldy. Urşyň tamamlanmagy bilen 1920-nji ýylda ABŞ bu daşary syýasata dolanyp geldi. II Jahan urşynyň dowamynda Ýaponiýanyň Pearl Harbora çozmagynyň netijesinde ABŞ urşa girmek bilen bu syýasatdan doly el çekdi.

B. BITARAPLYK SYÝASATY

Aslynda hukuky adalga bolan, döwletiň hukuky ýagdaýyny aňladýan bitaraplyk, hem uruş döwründe hem-de parahatçylyk döwründe döwletler tarapyndan alnyp barylýan daşary syýasat görnüşidir. Umumy manyda bitaraplyk, uruşyň dowamynda uruşa goşulyşmazlyk we uruşýan taraplara harby ýeňillikleri bermezlikden ybaratdyr.

Bitaraplyk düşünjesi 1907-nji ýylda La Heý konferensiýasynda orta atylmak bilen Konferensiýada bitarap döwletleriň hukuklary we jogapkärçilikleri

belleniildi. Şeýle-de ABŞ-yn Prezidenti Wilson 1917-nji ýyldaky çykyşynda, hiç bir döwlet dünýäde parahatçylygyň bolmadyk mahaly bu syýasatyň arkasynda gizlenip bilmejekdigini belläp geçipdir. Sebäbi, dünýäniň parahatçylygyny berkarar etmek zerurlygy şeýle daşary syýasaty alyp barmaga ýol bermeýärdi. Ýöne, 1928-nji ýylda Pariž Paktynda, tarap tutmazlyk we uruşmazlyk (non belligerency) düşünjesine uýlup, uruş döwründe bir döwletiň uruşdan daşarda galyp biljekdigi, ýöne şeýle daşary syýasaty alyp barmak mejburlygynyň ýokdugy we islendik tarapa kömek edip biljekdigi baradaky meselelere garaldy.

Bitaraplygyň halkara hukukda beýan edilişi ýaly hukuky status hasaplanmagy hem-de bitarap döwletleriň hukuklarynyň we jogapkärçiliginiň belleniilmeği üçin uruşyň ýüze çykmagyndan öň ýa-da uruşyň dowamynda ygylan edilmegi gerekdir. Ýöne, kähalatlarda döwletler diňe uruş wagtynda bitaraplyk syýasatyny alyp barýarlar. Bu ýagdaý ýönekeý bitaraplyk adalgasy hasaplanýar. Bu hili bitaraplyk, uruşyň dowamynda ýa-da uruşdan öň ygylan edilmändigi sebäpli, hem-de ikitaraplaýyn ýa-da köp taraplaýyn şertnamalar bilen ykrar edilmändigi üçin hukuky bitaraplyk hasaplanylmaýar. Ygylan edilmedik bitaraplyk uruş wagtynda hem bitaraplyk syýasatyny alyp barýan döwlet üçin hem-de uruşyň taraplar üçin hiç-hili hukuk ýa-da jogapkärçilik döretmeýär.

Bitaraplyk düşüňjesi hukuky manysy boýunça öz içinde iki topara aýrylýar. 1)Wagtlaly bitaraplyk; 2)Hemişelik bitaraplyk.

1. Wagtlaýyn Bitaraplyk

Wagtlaýyn bitaraplyk(neutrality) haýsydyr bir döwletiň, iki has ýa-da köp döwletiň arasynda turan uruş mahalynda uruşýan taraplara bitaraplyk syýasatyny alyp barjakdygyny uruş döwründe ýa-da uruşň turmagy bilen ygylan etmegidir. Bu ýagday entek parahatçylyk döwründe birnäçe şertnamalar bilen hem (bitaraplyk we çozmazlyk şertnamalary ýaly) ýola goýulyp bilner. Wagtlaýyn bitaraplyk uruş bilen çäklidir we uruşň dowamynda uruşýan taraplara harby hem-de ykdysady goldawlary bermeli we uruşa goşulyşmaly däldir. Bitaraplyk bu döwletiň öz ygtyýaryna bagly bolup durýar. Eger bitarap döwlet islese uruşň dowamynda bitaraplygyny bozup uruşa goşulyp biler.

Bitarap

döwletler uruşýan taraplara göniden ýa-da wekilçilikli ýol bilen harby we ykdysady kömegi bermezlige hem-de ýurdyny harby maksatlar bilen peýdalanmaga ýol bermezlige borçludur. Uruşýan taraplar hem bitaraplyk şol döwletiň statusyny depelejek herektleri etmeli däldir, bitarap döwletleriň ýurdyny, suwlaryny we howa giňişligini öz maksatlary üçin ulanmaly däldirler.

2. Hemişelik Bitaraplyk

Hemişelik bitaraplyk bu hukuky adalga bolup haýsydyr bir döwletiň hem parahatçylyk döwründe hem-de uruş döwründe bitaraplyk syýasatyny alyp barmagyny aňladýar. Häzirki döwre çenli hemişelik bitaraplyk düşüňjesine haýsydyr bir döwlete beýleki döwletler tarapyndan zor bilen dakylýan status hökmünde düşünilip

gelindi. Bu halkara gatnaşyklary baradaky kitaplaryň aglabasynda şeýle belenenildi. Munuň esasy sebäbi bolsa taryhda duş gelýän hemişelik bitaraplyk statusyna eýe bolan döwletleriň ählisine beýleki döwletler tarapyndan dürli harby ýa-da strategik maksatlar arkaly şu statusyň berilmegi bilen baglydyr.

Hemişelik bitaraplyk esasan hem XIX-njy asyrdan Ýewropada güýçleriň deňagramlylygyny goramak maksady bilen ýüze çykypdyr. Şol döwürde Ýewropanyň güýçli döwletleri Ýewropada güýçleriň deňagramlylygyna göniden-göni täsir edýän we bu babatda düşünişmezlikleriň ýüze çykmagyna sebäp bolup biläýjek döwletlere hemişelik bitaraplyk statusyny bermegi makul bilipdirler. Şu maksat bilen 1815-nji ýylda Şweýsariýa, 1831-nji ýylda Belgiýa, 1871-nji ýylda Lýuksemburg hemişelik bitaraplyk statusy berlen döwletler bolupdyr. Şeýle maksat bilen 1955-nji ýylda Awstriýa hemişelik bitaraplyk statusyny alypdyr. Şolardan Şweýsariýa hem-de Awstriýa öz bitaraplyk statusyny biziň döwrümüzde çenli gorap saklamagy başarypdyrlar. Ýöne 1995-nji ýylda Türkmenistan döwletimize Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 50-nji ýubileý sessiýasynda hemişelik bitaraplyk statusynyň 185 döwletiň goldamagy bilen berilmeginiň netijesinde bu babatdaky ozalky bar bolan düşüňjeler doly üýtgedi. Hemişelik bitaraplyk statusy haýsydyr bir döwlete beýleki döwletler tarapyndan zor bilen berilýän hukuky status bolmaktan çykyp döwletleriň öz islegine baglylykda berilýän hukuky statusa öwürüldi. Hut şu nukdaýnazardan garaşsyz, baky bitarap Türkmenistan watanymyzyň

hemişelik bitaraplyk hukuk derejesi gelip çykyşy babatda beýleki döwletleriňkiden tapawutlanýar. Türkmenistanyň bitaraplyk statusynyň aýratynlyklary şulardyr: gelip çykyşy boýunça ykrar edilenligi; görnüşi boýunça hemişelikdir-ýagny möhleti çäklendirilmeýär we habry döwürde-de parahatçylykly günlerde-de şol güýjünde galýar; mazmuny boýunça oňyn bolup durýar.

Hemişelik bitarap döwletiň kanuny goranmagy bieln bagly bolmadyk halatlarda beýleki döwletlere uruş yglan etmegi ýa-da uruşa goşulmak hukugy çäklendirilendir. Ol diňe öz ýurdyna çozuş bolan mahalynda çozuşyň önüni almak we özüni gorap saklamak üçin harby güýç ulanyp biler. Hut şunuň üçin hem hemişelik bitarap döwletiň öz harby goşunynyň bolmagy adatydyr. Şeýle hem hemişelik bitarap döwletler harby bileleşiklere goşulmaýar.

Hemişelik bitaraplyk hukuky status bolanlygy sebäpli beýleki döwletler hem bu babatda käbir jogapkärçilikleri çekýärler. Şonuň üçin hem haýsydyr birhemişelik bitaraplyk statusynyň beýleki döwletler tarapyndan hem ykrar edilmegi zerurdyr. Beýleki döwletler bolsa hemişelik bitarap döwletiň bu statusyny depelejek hereketlerden daşda durmalydyrlar we hemişelik bitarap döwletiň territoriýasynyň bitewiligini gorap saklamak, olara garşy uruş yglan etmezlik jogapkärçiligini çekýärler.

C. GOŞULMAZLYK SYÝASATY WE GOŞULMAZLYK HEREKETI.

Goşulmazlyk, II Jahan urşynyň yzysüre täze garaşsyzlygyna eýe bolan, aglabasy Aziýa hem-de Afrika döwletlerinden ybarat bolan, ösüp barýan döwletleriň alyp baran daşary syýasatynyň adydyr.

Goşulmazlyk syýasaty II Jahan urşynyň tamamlanmagy bilen halkara ulgamda ýüze çykan iki taraplaýyn ýagdaýyň ýa-da dünýäniň iki topara bölünmegine garşy alnyp barylan daşary syýasat görnüşidir. Adyndan hem belli bolşy ýaly iki tarapdan hiç haýsysyna goşulmazlyk göz önünde tutulýar. Iki topara bölünen dünýäde hiçbir tarapa we bileleşiklere goşulmak islemeýän hem-de iki tarapyň gapma-garşylygynyň netijesinde täze bir Jahan urşynyň gaýtalanmazlygyny isleýän döwletler tarapyndan orta atyldy. Bu döwletler iki tarapyň arasyndaky basdaşlykdan hem daşda durmagy hem-de iki tarapdan hem goldaw almak bilen ykdysady taýdan güýçlenmek isleýärdiler. Şeýle goşulmazlyk syýasatyny alyp baran döwletler bu iki tarapyň arasynda deňagarmlylygy sazlamakda uly ähmiýete eýe boldular. Şunuň bilen baglylykda bu döwletler goşulmazlyk syýasatyny alyp barýan döwletleriň arasynda özara harby, ykdysady we ideologik gatnaşyklary hem ýola goýdular.

Şu nukdaýnazardan goşulmazlyk hereketiniň izolasionizm syýasatyndan esasy tapawudy goşulmazlyk syýasatyny alyp barýan döwletiň dünýä syýasatyna aktiw gatnaşmagydyr. Izolasionizm syýasatyny alyp barýan döwlet halkara meselelere in pes derejede gatyşýan bolsa goşulmazlyk syýasatyny alyp barýan döwlet halkara meseleleri bilen doly gyzyklanýar hem-de olara aktiw

gatnaşýar. Şeýle hem goşulmazlyk herketini alyp barýan döwletler bilen ysnyşykly gatnaşyklary ýola goýýar.

1955-nji ýylda Indoneziýanyň Bandung şäherinde ýyganan 29 döwlet özara birigip Goşulmazlyk Hereketi ady bilen täze bir bileleşigi döretdiler.Şol wagtlar Goşulmazlyk hereketine Ýewropa ýurtlaryndan diňe ozalky Ýugoslawiýa gatnaşdy.

20-nji asryň ahyrynda Sowuk urşyň urşa baryp ýetmezden tamamlanmagy bilen Goşulmazlyk hereketi öz maksadyna ýetdi diýip bellemek bolar.Muňa garamazdan Goşulmazlyk hereketi häzir hem halkara gatnaşyklarynda öz işine dowam edýär.Goşulmazlyk hereketi bütin dünýäde parahatçylygyň,howpsuzlygyň we durnuklylygyň üpjün edilmegine degişli tagallalara işjeň gatnaşýar.

Şu nukdaýnazardan garaşsyz,baky bitarap Türkmenistan 1995-nji ýylda Goşulmazlyk hereketine agza boldy.Şol ýylyň 14-nji-20-nji oktýabry aralygynda Kolumbiýanyň Kartahena şäherinde geçirilen Goşulmazlyk hereketiniň 11-nji konferensiýasynyň Jemleýiji namasynyň II babanyň 176-njy maddasynda Türkmenistanyň Goşulmazlyk hereketine agza hökmünde kabul edilmegi bilen baglanyşykly şeýle bellenilendir:“ Olar Türkmenistay Goşulmazlyk hereketiniň täze agzasy hökmünde mübärekleldiler hem-de Türkmenistanyň döwletleriň arasynda durnuklylygy we özara düşünişmegi üpjün etmekde oňyn bitaraplyk ýörelgelerine esaslaýan iş bähbitli, ylalaşdyryjylyk wezipesini ýerine ýetirmek baradaky borçnamalarynyň birine öz goldawyny we doly düşünmegini beýan etdi.“

GOŞULMAZLYK HEREKETINE AGZA BOLAN ÝURTLAR

Bellik: 115 agzasy bolupdyr. Palestinadan başka BM agzalary(a) Owganistan (1961), Angola (1976), Bagama (1983), Bahreyn (1973), Bangladeş (1973), Barbados (1983), Belarusiýa (1998), Belize (1983), Benin (1964), Birleşen Arap Emirlikleri (1973), Butan (1973), Boliwiýa (1979), Botswana (1970) , Bruneý Darusselam (1972), Burkina Faso (1973), Burundi (1964), Alžir (1961), Kape Werde (1976), Jibuti (1979), Çad (1964), Dominik Respublikasy(1999), Ekwator(1983), Ekwatorial Gina (1970), Eritre (1995), Efiýopiýa (1961), Kot'd uwar (1973), Filippinler (1992), Palestina(c) (1976), Gabon (1973), Gambia (1973),Gana (1961), Grenada (1979), Gwatemala (1992), Gine (1961), Gine Bissau (1976), Guýana (1970), Gonduras (1995), Hindistan (1961), Indoneziýa (1961), Eýran (1976), Yrak (1961), Ýamaýka (1970), Kamerun (1964), Kambodjiýa (1961),Katar(1973), Kolumbiýa (1983), Komor(1976), Kongo (1964), Kongo Demokratik Respublikasy (1961), Kuweýt (1964), Demirgazyk Korea (1976), Laos (1964), Liwan (1961), Lesotho (1970), Liberiýa (1964), Liwiýa (1964), Madakaskar (1973), Malawi (1964), Malaýziýa (1970), Maldiw adalary (1976), Mali (1961), Malta(1973), Müsür (1961), Mawritaniýa (1964), Mauritius (1973), Mongoliýa (1992), Morokko (1961), Mozambika (1976), Miýanmar(b) (1961), Namibýa (1992), Nepal (1961), Nikaragua(1979), Niger (1973), Nigeriýa (1964), Orta Afrika Respublikasy (1964),Özbekistan(1992),

Pakistan(1979), Panama (1976), Papua, Taze Gwinea (1992), Peru (1973), Ruanda (1970), Sao Tome we Principe (1976), Saud Arabystany (1961), Senegal (1964), Seyşeller (1976), Sierra Leone (1964), Singapur (1970), Somali (1961) , Çili (1992), Günorta Afrika Respublikasy (1995), Şri Lanka (1961), Sen Lusi (1983), Sudan (1961), Surinam (1979), Swaziland (1970), Siriya (1961), Tanzaniya(1964), Tailand(1995), Togo (1964), Trinidad we Tobago (1970), Tunis (1961), Türkmenistan (1995), Uganda (1964), Umman (1973), Iordaniya (1964), Wanuata (1983), Wenezuela (1989), Wetnam(1976), Yemen(d) (1961), (Ozalky) Ýugoslaviya (1961) , Zaire (1961), Zambiya (1964), Zimbabwe (1983).

2)GÜYÇLERİN DEŇAGRAMLYLYGY

A. GÜYÇLERİN DEŇAGRAMLYLYGY ADALGASY WE SYÝASATY

Halkara gatnaşyklarynda dürli manyda ulanylyan güýçleriň deňagramlylygy adalgasynyň takyk kesgitlemesiniň bolmazlygy we dürli manylarda ulanylmagy bu adalgany köpmanyly ýagdaýa getirýär. Güýçleriň deňagramlylygy kähalatlarda deňagramlylyk ýagdaýyny, kähalatlarda güýjleriň dürli derejede bölünişigini we kähalatlarda haýsydyr bir döwletiň peýdasyna bolan güýçleriň bölünişigini görkezýän bolsa, käbir ýagdaýlarda ýagdaýy kesgitlemek üçin ulanylyan adalga, käte bolsa haýsydyr bir döwletiň öz hereketlerini kanunalaýyk ýagdaýda görkezmek üçin propoganda maksatly ulanylyan adalgasy hökmünde ulanylyar.

Şeýlelikde, bu adalga käte hakyky deňagramlylyk ýagdaýyny aňladýar, käte bolsa döwletleriň arasynda hiç hili deňagramlylygyň bolmadyk ýagdaýynda hem bu bolan ýagdaý güýçleriň deňagramlylygy atlandyrylýar. Döwletler haýsydyr bir beýleki döwletiň güýçli bolan halkara ýagdaýyny öz peýdasyna üýtgetmek maksatly alyp barýan daşary syýasatyny güýçleriň deňagramlylygyny maksat edinýän daşary syýasat hökmünde görkezip biler. Muny halkara gatnaşyklarynda güýçli bolan döwlet şeýle görkezip biler.

Şeýleleikde, güýçleriň deňagramlylygy adalgasy dürli manylarda ulanylýandygy sebäpli takyk kesgitlemesi ýokdur. Güýçleriň deňagramlylygy adalgasy halkara gatnaşyklarynda dürli alymlar tarapyndan dürli manylarda ulanylypdyr. Käbir halatlarda şol bir alym tarapyndan birnäçe manyda ulanyladygyna hem duş gelmek bolýar. Şol sebäpden güýçleriň deňagramlylygy adalgasyna käbir alymlar tarapyndan berlen esasy kesgitlemeleri öwrenmek zerurdyr.

INIS L. CLAUDE WE ERNST HAASYŇ GÜÝÇLERIŇ DEŇAGRAMLYLYGY BARADAKY KESGITLEMELERI

Claude we Haasyň pikirine görä güýçleri deňagramlylygy aşakdaky manylarda ulanylýar:

1) Halkara gatnaşyklarynda bellä maksatlara ýetmek üçin alnyp barylýan daşary syýasat hökmünde güýçleriň deňagramlylygy; Bu babatda güýçleriň deňagramlylygy

haýsydyr bir döwletiň belli bir döwürde alyp barýa daşary syasatynyň kanunalaýyklygyny ykrar etmek üçin ulanylýar. Halkara gatnaşyklaryň taryhynda döwlet ýolbaşçylarynyň alyp barýan daşary syýasatlarynyň hüçbir döwlete garşy dældigini nygtamak üçin güýçleriň deňagramlylygy adalgasyny ulanandygyna duş gelmek mümkindir.

2) Halkara gatnaşyklarynyň belli bir döwürdäki ýagdaýy hökmünde güýçleriň deňagramlylygy; Bu babatda güýçleriň deňagramlylygy halkara gatnaşyklarynda güýçleriň deň derejede bölünmegini aňladýar. Güýçler halkara gatnaşyklarynyň aktýorlarynyň arasynda deň derejede bölünýär we bu ýagdaýa hemmelere bähbitlidir.

3) Halkara ulgamda güýçleriň taraplaryň arasynda deň derejede bölünmegi ýa-da durgunlyk (equilibrium) ýagdaýy hökmünde güýçleriň deňagramlylygy; Bu babatda üç ýa-da has köp döwletli halkara ulgamda özara güýçleriň deňagramlylygy bardyr. Halkara ulgamyň A, B hem-de W döwletlerinden ybaratdygyny göz önüne getireliň. Şeýle halkara ulgamynda bu döwletleriň biriniň has güýçlenmeginiň beýlekiler üçin oňaýly bolmajakdygy düşnükli. Şonuň üçin eger A döwleti B döwletini basyp almak bilen öz golastyna alsa bu W döwletine oňaýly täsir etmez. Şonuň üçin hem şeýle ýagdaý ýüze çykan halatynda W döwleti B döwletine goldaw berip bu ýagdaýyň önüni almaga çalşar. Muny B döwletine bolan oňat garýyşlary üçin däl-de diňe öz bähbitleri üçin eder. Hakykatda halkara ulgamynda bu syýasat bu döwletleriň ählisi tarapyndan alnyp barylsa haýsydyr bir döwletiň beýleki döwleti basyp

almagyna ýol berilmez. Netijede ähli döwletler öz azatlygy we teritorial bitwiligini gorap saklarlar.

4)Beýleki döwletlere üstünlik manysynda güýçleriň deňagramlylygy; Bu babatda güýçleriň deňagramlylygy bütin dünýäde ýeke-täk güýçli döwlet bolmagy göz önünde tutýan döwletiň bu baradaky daşary syýasatyny gizlemek maksatly ulanmagydyr.

MORGENTHAU WE GÜYÇLERIŇ DEŇAGRAMLYLYGY

Morgenthau, güýçleriň deňagramlylygy adalgasyny dört dürli manyda ulanypdyr. 1) Döwletiň belli bir maksada ýetmek üçin alyp barýan syýasaty, 2) Döwletiň hakyky gatnaşyklary, 3)Takmynan güýçleriň deň derejede bölünmegi ,4) Islndik görnüşde güýçleriň bölünmegi.

Morgenthau hem beýleki ýazyjylar ýaly bu adalganyň dürli döwürlerde dürli manyda ulanyldagyny belläpdir. Morgenthaunyň pikrine görä güýçleriň deňagramlylygy daşary syýasat görnüşinde bolup bilşi ýaly, şol bir wagtda döwletiň hakyky gatnaşyklaryny ýagny güýçli bolmak ugrundaky göreş manysyny aňladyp biler ýa-da islendik wagtdaky güýç bölünişigi ýa-da bolmasa hakyky güýçleriň deňagramlylygyny aňladyp biler. Mundan başga-da, Morgenthaunyň pikrine görä güýçleriň deňligi şol bir wagtyň özünde dowamly bir ýagdaýy aňladýar. Ozalky güýçleriň deňagramlylygy ulgamynyň ýerine täze güýçleriň deňagramlylygy ulgamy alýar,ýa-da güýçleriň deňagramlylygy başga görnüşde dowam edýär.

Beýleki bir tarapdan realist ýazyjylara görä, bar bolan halkara ýagdaýy (status kuony) gorap saklamak ýa-da ýykmaq isleýän döwletleriň güýç gazanmak isleýänligi üçin, ýagny, güýçli bolmak syýasatyny alyp barýandygy zerarly güýçleriň deňagramlylygy atlandyrylýan halkara ýagdaý we muňa laýyk syýasatlar peýda bolýar. Şeýlelikde Morgenthau hem-de beýleki ýazyjylar güýçleriň deňagramlylygy adalgasynyň deňagramlylyk ýagdaýyny we bu ýagdaýy döretmek üçin alynyp barylýan syýasatlary aňladýandygyny belläpdirler. Morgenthau güýçleriň deňagramlylygyň emele gelşini we onuň usullaryny aşakdaky görnüşlerde beýan edýär.

GÜYÇLERIŇ DEŇAGRAMLYLYGYNYŇ EMELE GELÝÄN ÝAGDAÝLARY

Güýçleriň deňagramlylygynyň emele gelýän ýagdaýlary: Morgentaunyň pikrine görä, güýçleriň deňagramlylygy iki görnüşde döreýär. Başgaça aýdylanynda halkara arenada güýç ugrundaky göreş iki görnüşde alnyp barylýar.

Göni-den göni garşylyk görnüşi: A döwleti B döwletine garşy imperialistik maksatly syýasaty alyp barsa, B döwleti bu syýasata ýa halkara gatnaşyklarynda bar bolan ýagdaýy gorap saklamak maksatly (status kuo) daşary syýasaty ýa-da öz imperialistik daşary syýasaty bilen garşylyk görkezip biler. Bu ýagdaý başga döwletlerden has güýçli bolmak baradaky daşary syýasaty alyp barýan döwlet bilen muňa garşylyk görkezýän döwletleriň biri-birine göni-göni garşylygyny aňladýar. Iki

döwlet hem öz daşary syýasatyny biri-birine garşy güýçli bolmak maksatly alyp barýarlar.

Bäsdeşlik görnüşi: Bu ýagdaýda A döwletiniň W döwletini basyp almagynyň B döwleti öňüni alýar, B döwletiniň W döwletini basyp almagynyň A döwleti öňüni alýar we deňagramlaşdyrylýar, şeýlelikde C döwletiniň garaşsyzlygy saklanyp galýar. Emma bu gatnaşyklar A ýa-da B döwletiniň haýsy hem bolsa biriniň peýdasyna üýtgeşe C döwletiň garaşsyzlygy howp astynda galýar. Bu ýagdaý göz önüne tutulmasa, güýçleriň deňagramlylygynyň kiçi döwletleriň garaşsyzlygyny goramak ýaly hyzmatynyň bardygyny bellemek bolar.

GÜYÇLERIŇ DEŇAGRAMLYLYGYNYŇ EMELE GELIŞ USULLARY

Güýçleriň deňagramlylygyň emele geliş usullary: Deňagramlylyk, ýa agyr tarapy ýeňilleşdirip ýa-da ýeňil tarapy agyrlaşdyrmagyň netijesinde döreýär. Munuň usullary bolsa, agzyny alardyp höküm sürmek, territoriýa gazanmak, ýaraglanmak we bileleşik gurmakdan ýa-da bileleşige girmekden ybaratdyr.

Agzyny alardyp höküm sürmek: Güýçleriň deňagramlylygynyň iň adaty usuly “agzyny alartda höküm sür” ady bilen meşhur bolan usuldyr. Bu usul, bäsdeşlerini bölüp, olaryň güýçleriniň hem bölünmegini, gowşak böleklerden ybarat bolmagyny göz önünde tutýan döwletler tarapyndan ulanylýan usuldyr. Bu syýasatyň iň ýönekeý mysaly Germaniýa baradaky Fransiýanyň alyp baran

daşary syýasatydyr . XVII asyrdan başlap II Jahan urşynyň ahyryna çenli Fransiýanyň Germaniýa baradaky daşary syýasaty, Germaniýany aýry-aýry milletlere bölmek ýa-da bu milletleriň birleşip güýçli döwlet gurmagynyň önüni almak bolupdyr.

Territoriýa gazanmak: Bu usul bolsa XVII we XIX asyrlarda belli bir döwletiň täze territoriýalary gazanmak bilen üýtgän ýa-da üýtgejegine ynanylan güýçleriň deň agramlylygyny täzeden emele getirmek maksady bilen yzygiderli ulanylan usul bolupdyr. Mysal üçin Polşa 1772, 1793, 1795-nji ýyllarda üç gezek böleşilipdir. Sebäbi Awstriýa, Russiýa we Prusiýa döwletlerinden biriniň Polşany gol astyna almagy beýlekileriň garşysyna güýçleriň deňagramlylygyny üýtgedýänligi üçin, bu üç döwlet Polşany öz aralarynda güýçleriň deňagramlylygyny üýtgetmeýän görnüşde bölüşipdirler. Hatda ylalaşykda "territoriýa gazanmak ... deň derejede bolmaly, bir tarapyň paýy başgalaryndan artykmaç bolmaly däl" diýip anyk bellenipdir.

Ýaraglanmak: Haýsy hem bolsa bir döwletiň harby güýç ulanmak arkaly güýçleriň deňagramlylygyny döretmegi ýa-da halkara gatnaşyklaryndaky güýçleriň deňagramlylygyny gorap saklamagy iň köp ulanylan usullardandyr. Şu sebäpden bir döwletiň başga bir döwletiň ýaraglanmagyndan yzda galmazlyk, hatda has köp ýaraglanmak ýaly ýaraglanmak ýaryşy durnuksyz häsiýetdäki güýçleriň deňagramlylygy ýagdaýyna iň gowy mysalydyr. I.Jahan Urşyndan öňki ýyllarda Germaniýa we Angliýa arasyndaky harby deňiz güýçlerinde ýaraglanmak

ýaryşy we II. Jahan Urşyndan soňra Gündogar we Günbatar taraplarynyň(toparlarynyň) arasyndaky ýaraglanmak ýaryşy munuň mysallarydyr.

Bileleşik gurmak ýa-da bileleşige girmek: Taryha ser salnanynda güýçleriň deňagramlylygynyň umuman emele gelişiniň ýene bir görnüşi hem bir döwlet ýa-da birnäçe döwletiň beýleki döwlet ýa-da döwletler bilen guran bileleşikleri bilen deňagramlaşdyrylmagydyr. Şu nukdaýnazardan seredilende bileleşikler köp döwletli halkara arenanyň möhüm serişdesi bolup durýar. Çünki haýsydyr bir döwletiň beýleki döwlete garşy deňagramlylygy sazlamagynyň üçin üç usuly bolup biler: Öz güýjini artdyrmagy, beýleki döwletleriň güýjini öz güýjüne goşup biler ýa-da beýleki döwletleriň güýjini basdaş döwletiniň güýjine goşmagynyň önüni alyp biler. Bularyň birinjisini saýlasa ýaraglanmak ýaryşyna girer, ikinji we üçünjisini saýlasa bileleşige girmek syýasatyny alyp barmaly bolar. Şu sebäpden bir döwletiň bileleşik gurmak ýa-da bileleşige girmek syýasatyny alyp barmagy ýa-da alyp barmazlygy şertleriň talap etmegine baglydyr. Bir döwlet öz-özünü başga bir döwletden kömek we goldaw alman öz güýji bilen gorap bilýän bolsa ýa-da bileleşik gurmagyň, bileleşige girmegiň zyýanlary peýdalaryndan has köp bolsa şol döwlet bileleşik gurman ýa-da bileleşige girmän biler.

Deňagramlaşdyryjy döwlet: Güýçleriň deňagramlylygyň esasan hem bileleşikler gurmak ýa-da bileleşiklere girmek usuly bilen emele getirilen ýagdaýynda halkara ulgam, güýçleriň bölünýän taraplaryndan başga bir

faktory hem öz hem öz içine alýar. Bu bolsa deňagramlaşdyryjy döwlet ýa-da deňagramlygy gorap saklaýan döwletdir. Deňagramlaşdyryjynyň haýsy hem bolsa bir tarapdaky döwletiň syýasaty bilen birmeňzeş garaýyşa eýe bolmagy hökman däldir. Deňagramlaşdyryjy döwletiň ýeke-täk maksady deňagramlygy goramakdyr. Şu sebäpden, deňagramlaşdyryjy döwlet öz agyrlygyny tereziniň käwagt bir tarapyna käwagt bolsa beýleki tarapyna goýup, biriniň beýlekiden güýçli bolmazlygyna gözegçilik edýär. Deňagramlaşdyryjy döwlet wagtlaýynça ähli uly güýçler bilen dost hem bolup biler duşman hem bolup biler; dostlar duşmanlara görä güýçlenip deňagramlygy üýtgetmäge başlasa, deňagramlaşdyryjy döwlet öňki duşmanlary bilen dost, öňki dostlary bilen duşman bolar. Palmerstonyň belleýişine görä deňagramlaşdyryjy döwletiň hemişelik dosty bolmaýşy ýaly hemişelik duşmanlary hem ýokdyr; diňe hemişelik bir maksady bardyr: güýçleriň deňagramlylygynyň gorap saklanylmagy.

Beýleki bir tarapdan deňagramlaşdyryjy döwlet ýalňyzdyr. Bu ýalňyzlygy öz islegi bilen saýlap alýar; muňa garamazdan tereziniň her iki tarapyndakylar hem ony öz taraplaryna çekmek isleseler-de deňagramlaşdyryjy döwlet haýsy hem bolsa bir tarap bilen yzygiderli gatnaşyklary saklamakdan gaça durýar. Sebäbi güýç ugrundaky göreşiň netijesini onuň agyrlygy belleýär. Mundan başga-da, deňagramlaşdyryjy döwlet güýçleriň deňagramlylygy ulgamynda esasy rol oýnaýar, sebäbi güýç ugrundaky göreşde netijäni onuň hereketleri belleýär. Şu

sebäpden ulgamda kazynyň wezipesini ýerine ýetirýär, kimiň ýeňjegini ýa-da ýeňiljegini şol çözüär.

XVII asyrda Angliýa, Ýewropada güýçleriň deňagramlylygy ulgamynda deňagramlaşdyryjy döwlet bolup çykyş etdi. Munuň esasy sebäbi Angliýanyň uruş sebitlerinden uzaklygy, Ýewropada territoriýa gazanmak meýliniň ýoklugy we güýçli harby deňiz güýjine eýe bolmagydyr. Bu wezipesini XX.asyryň başyna çenli üstünlikli alyp baran Angliýa, bu asyrda Ýewropda güýçleriň deňagramlylygynyň taraplarynyň biri bolýar. Munuň sebäbi, hem Angliýanyň ozalky güýjini ýitirmegi, hem geografik faktorlaryň aýratynlyklarynyň täsiriniň azalmagy, Ýewropda güýçleri deňagramlylygy ulgamynyň Angliýany hem öz içine alyp biljek derejede giňelmegidir.

3)HALKARA BİLELEŞİKLER

Döwletleriň milli bähbitlerine öz güýçleri hem-de mümkinçilikleri bilen ýetip bilmejek ýagdaýda bolmaklary olaray birmeňzeş maksatlara gulluk edýän beýleki döwletler bilen bileşiklere girmäge itekleýär. Başgaça aýdanymyzda döwletleri bileleşiklere girmäge itekleýän esasy faktor döwletleriň birmeňzeş maksada gulluk edýän döwletleriň bu maksada öz mümkinçilikleri bilen ýetip bilmeýändikleridir. Elbetde munuň bilen bilelikde käbir beýleki faktorlar hem döwletleri bileleşiklere girmäge itekläp biler. Mysal üçin döwletleriň halkara gatnaşyklarynda abraýlaryny hem-de beýleki döwletlere bolan täsirini artdyrmak, öz maksatlaryny halkara derejinde kanunalaýyk ýagdaýa getirmek hem-de belli

maksatlara degişli alnyp barylýan işleriň çykdaýjysyny beýleki döwletler bilen paýlaşmak ýaly faktorlar hem bu babatda möhüm rol oýnap biler.

Bileleşiklere girmek syýasaty halkara ulgamyň gurluşy bilen hem baglanyşyklydyr. Hiýerarhiýa häsiýetli ulgamlardan beýleki ähli ulgamlarda halkara bileleşikler girmek döwletleriň yzygiderli alyp barýan syýasatlaryndan biridir. Şeýle hem güýç faktorynyň döwletleri arasynda takmynan deň ýagdaýda bölünen halkara ulgamlarynda halkara bileleşiklere has köp duş gelmek bolýar we bu bileleşikler wagtlaýyn maksatlar hem-de bähbitlere gulluk edýänligi sebäpli bular gysga möhletli bileleşikler bolýarlar. Halkara ulgamda döwletler toparlara bölünen bolsa bileleşikler bir tarapdaky döwletleri biri-biri bilen has ysnyykly baglanyşdyrýar. Netijede hiçbir döwlet bu bileleşiklerden aňsat çykyp bilmeýär. Şeýle toparlaryň arasyndaky bileleşikler uzak möhletli bileleşikler bolýarlar.

HALKARA BİLELEŞİKLERE GİRMEĞIŇ ESASY SEBÄPLERİ

Ýokarda hem belläp gçişimiz ýaly döwletleriň halkara bileleşige girmeginde esasy sebäp öz mümkinçilikleri bilen käbir esasy maksatlaryna, bähbitlerine ýetip bilmeýänligidir. Halkara gatnaşyklaryň taryhynda möhüm ähmiýete eýe bolan bileleşiklere girmeginiň öňden bari in esasy sebäpleriniň biri döwletiň öz howpsuzlygyny özüniň üpjün edip bilmezligi hem-de maksatlaryna öz mümkinçilikleri bilen ýetip bilmezligidir. Muňa mysal hökmünde ABŞ-yn Monroe

doktrinasyny alyp barmak we Ýewropa döwletleriniň Amerika sebitine gatyşmagynyň göreşmek üçin Angliýa bilen bileleşige girmegini ýa-da Demirgazyk Atlantika Şertnamasy Guramasynyň (NATO) gurlumagynda agzadöwletleriň Gündogar toparynyň örnemeginiň garşy özbaşdak göreşmäge mümkinçilikleriniň bolmandygyny görkezmek bolar.

Döwletleriň arasynda bileleşikler gurmagyň sebäplerinden ýene biri hem güýçleri deňagramlylygyny emele getirmekdir. Bu baradaky bileleşikler haýsydyr bir garşydaş bileleşige garşy ýagdayyň deňagramlylygyny sazlamak maksady bilen täze bileleşik gurmak görnüşinde hem-de dünýäde ýeketäk güýçli döwlet maksady bilen güýçleriň deňagramlylygyny öz peýdasyna üýtgetmek isleýän döwlete garşy täze bir bileleşige girmek görnüşinde bolýar. I Jahan urşy hem-de II Jahan urşundan öň gurulan bileleşikler şuna meňzeş häsiýetli bileleşiklerdir. Napolýon Bonapartyň güýçlerine garşy Ýewropa döwletleriniňguran bileleşigi şu häsiýete eýedir.

Şeýle hem käbir halatlarda döwletler öz mümkinçilikleri bilen öz milli bähbitlerine, maksatlaryna ýetmegi, öz howpsuzlykaryny üpjün etmegi başaryan halatlarynda hem halkara bileleşiklere girýärler. Şeýle halatlarda bileleşige girýän döwletleriň bileleşige girmeginiň sebäpleri esasy maksatlary bilen bagly işleriň çykdaýjysyny azaltmak hem-de bu maksatlara ýetmek üçin zerur bolan wagty gysgaltmak bolup durýar. Demirgazyk Atlantika Şertnamasy Guramasyny gurmakda ABŞ-nyň esasy maksatlaryndan biri harby çykdaýjylary azaltmak we

jogapkärçiligi beýleki döwletler bilen paýlaşmakdan ybaratdy.

Şular bilen bilelikde döwletler halkara arenasyndaky abraýlaryny artdyrmak we halkara gatnaşyklarynda islendik döwlete öz täsirini ýetirip bilýän döwlet bolmak maksady bilen bileleşiklere girip bilerler. Dünýäniň ençeme döwleti üçin Birleşen Milletler Guramasynyň agzasy bolmak olaryň abraýynyň artmagyny aňladýar.

Käbir halatlarda bolsa halkara bileleşiklere girmek döwletleriň öz içerki işleri bilen baglanyşykly bolup biler. Döwletler birmeňzeş ykdysady meseleleri çözmek maksady bilen ykdysady ýa-da söwda babatynda täze halkara bileleşigi döredip bilerler. Käte käbir döwletler öz üçindäki oppozision güýçleri ýeňmek üçin goňşy döwletlerden goldaw almak maksady bilen bileleşige girip bilerler.

HALKARA BILELEŞIKLERIŇ UZAK MÖHLETLEÝIN BOLMAGYNA TÄSIR EDÝÄN FAKTORLAR

Halkara gatnaşyklarynda bileleşikler käbir halatlarda birnäçe maksada gulluk edýän bolup biler. Bu has halkara bileleşge agza bolan döwletleriň biri-biriniňkiden tapawutly maksatlarynyň bolmagy bilen baglanyşyklydyr. Halkara bileleşigiň esasy maksatlary bileleşigiň tertipnamasynda bellenilen hem bolsa tertipnamada bellenilmedik maksatlary hem bolup biler. Bileleşikdäki birek-biregi goldamak häsiýetindäki gatnaşyklar agza döwletleriň

tapawutly maksatlarnyna garamazdan olaryň bähbitlerini birleşdirip biler. Ozalky SSSR bilen Müsüriň arasyndaky 1967-nji ýyldaky bileleşik agzalaryň tapawutly maksatlaryna garamazdan olaryň bähbitlerini birleşdirýärdi. SSSR Orta gündogarda öz täsirini artdyrmagy göz önünde tutýan bolsa Müsür 1967-nji ýylda Ysraýylyň basyp alan territoriýasyny yzyna almagy maksat edinýärdi. Wagtyň geçmegi bilen döwletleriň maksatlarynyň üýtgemegi bileleşigiň içinde özara düşünişmezliklere sebäp bolup biler. Muňa mysal hökmünde ýokarda agzalan SSSR bilen Müsüriň arasyndaky bileleşik 1972-nji ýylda SSSR-iň global maksatlarynyň üýtgemegi netijesinde tamamlandy.

Bileleşikleriň uzak möhletleýin bolmagyna täsir edýän faktorlaryň biri hem bileleşigiň bir ylalaşygynyň, şertnamasynyň ýa-da tertipnamasynyň bolmagydyr. Sebäbi halkara bileleşikler haýsydyr döwletiň resmi edarasy tarapyndan dilden berlen maglumatlar esasynda emele gelip bilşi ýaly ikitaraplaýyn ýa-da köptaraplaýyn ylalaşyklar, şertnamalar baglaşmak esasynda hem emele gelip biler. Bileleşikleriň ähmiýeti we maksady bir tertipnama ýa-da şertnama arkaly belenilýär. Bu resminamalar gaza döwletler üçin göniden-göni jogapkärçilik döredýänligi sebäpli biziň döwrümizdäki bileleşiklerde hsa ýygy-ýygýdan ulanylýar. Bularda agza döwletleri borçlary we haýsy halatlarda nämelerei etmelidigi jikme-jik beýan edilýär. Muňa garamazda haýsydyr bir bileleşigiň gurulmagy üçin şertnama, ylalaşyk ýa-da tertipnama hökman däldir. Umuman aralarynda

taryhy ýa-da ikitaraplaýyn bähbitli gtanaşyklar bolan döwletleriň arasynda açyk bileleşik bolmasa hem birek-biregi goldamak hereketleri bolup biler. Munuň iň oňat mysaly ABŞ bilen Angliýanyň arasyndaky 1820-nji ýyldan başlan hem-de I Jahan urşynda we II Jahan urşynda dowam eden gatnaşyklardyr.

Şeýle hem halkara bileleşikleriň köp agzaly we dürli maksatlarynyň bolmagy bilen uzak möhletleýin bolmagynyň arasynda paralel gatnaşyklar bardyr. Ýetilmeli maksatlaryň köplügi has köp wagt talap edýär. Ýewropa bileleşigi mysalynda bu mesele ele alynsa onda bu bileleşigiň uzak möhletleýin bolmagy öz özünden düşniclidir. Eger sanlyja maksatlar bolsa, maksatlara ýetilen pursatyndan başlap bileleşik dagama başlar. Uruş döwründe gurulan bileleşikler şeýle häsiýetli bileleşiklerdir. Uruşyň tamam bolmagy bilen bileleşik hiçbir döwlet üçin zerur däldir.

Halkara ýagdaýy (status quo) gorap saklamagy maksat edinýän halkara bileleşikler hem uzak möhletleýin bolýarlar. Sebäbi (status quo) halkara ýagdaýy uzak möhletleýin bolsa şol halkara ýagdaýynda halkara bileleşigiň hem uzak möhletleýin boljakdygy ikuçsyzdyr. Sebäbi halkara ýagdaýy gorap saklamagyň özi hem uzak möhleti göz önünde tutýan maksat bolup durýar. Şeýle hem halkara ýagdaýy gorap saklamak üçin döwletleriň bileleikde hereket etegi hökmanydyr. Mysal üçin 1815-nji ýylda Napolýon Bonapartyň ýeňilmegi bilen gurlan halkara ýagdaý “Ýewropa uýgunlygy” atlandyryypdyr we Ýewropa döwletleri

tarapyndan I Jahan urşyna çenli gorap saklanypdyr. Muňa garamazdan halkara ýagdaýy üýtgetmegi maksat edinýän bileleşikler uzak möhletleýin bolmaýarlar. Halkara ýagdaýy üýtgetmek başarsa-da bileleşikde göz önünde tutulan maksatlara ýetmegiň asat däldigine göz ýetirlen mahaly bileleşigiň dargamagy halkara gatnaşyklaryň taryhynda duş gelýän wakalardandyr. Meselem II Jahan urşy döwründe Italiýa Germaniýa bilen gurula bileleşikde göz önünde tutulan maksatlara ýetip bolmajakdygyna göz ýetiren pursaty ýagny 1943-nji ýylda bileleşikden çykypdyr.

Global meselelere degişli bolan halkara bileleşikler meselem daş-töwerigiň kirlenmegi, açlyk, saglyk ýaly meselelere degişli halkara guramalar uzak möhletli bolaýarlar. Bulara mysal hökmünde Bütindünýä saglyk guramasy, Gyzylyarymaý jemgyýeti, Interpol ýaly halkara bileleşikleri görkezmek bolar.

4) STATUS KUO, İMPERİALİZM WE ABRAÝ SYÝASATY

Halkara gatnaşyklarynda realist garaýyşyň tarapdary bolan bel alymlyaryň biri Morgenthau döwletiň halkara gatnaşyklarynda döwletiň güýç fatory ugrundaky göreşde üç sany esasy maksadynyň bardygyny belleýär. Onuň pikirine görä döwlet ýa (status kuony) halkara ýagdaýy gorap saklamagy maksat edinýär, ýa-da imperialist maksatly ýa bolmasa abraý gazanmak maksatly daşary syýsaty alyp barýar. Başgaça aýdylanynda döwletiň ähli daşary syýasatlary, ýa güýç faktoryna eýe bolmak we ony gorap saklamak, ýa-da güýjini köpeltmek, ýa bolmasa-da

güyjini hem-de hökmürowanlygyny bütün dünýä görkezmek ýaly maksatlara ugrukdyrylandyr. Halkara gatnaşyklarynda şulara degişli daşary syýasatyň üç görnüşi bardyr.

Güyjini gorap saklamak we öz üne bähbitli bolan güýçleriň deňagramlylygynyň üýtgedilmeginiň önüni almak isleýän döwlet daşary syýasatynda (status kuo) halkara ýagdaýy gorap saklamak syýasatyny alyp barýar. Öz güýjinden has köp güýje eýe bolma üçin güýçleriň deňagramlylygyny üýtgetmek, başgaça aýdanymyzda güýçleriň bölünişiginde öz peýdasyna bolan üýtgeşmeleri girizmek isleýän döwlet imperiazizm syýasatyny alyp barýar. Halkara gatnaşyklarynda öz güýjini görkezmek maksady bar bolan döwlet abraý syýasatyny alyp barýar.

(STATUS KUO) HALKARA ÝAGDAÝY GORAP SAKLAMAK SYÝASATY

Status kuo adalgasy ”status kuo ante bellum” sözünden gelip çykýar we “status quo ante belum” diýmeklik haýsydyr bir döwlet tarapyndan basylyp alynan ýerleriň yzyna alynmagyny, uruşdan öňki ýagdaýa dolanylmagyny aňladýar.

Status kuo syýasaty taryhda belli bir döwründäki güýçleriň bölünişiginiň ýagdaýyny goramak saklamagy maksat edinýär we şu häsiýeti boýunça hem uruşdan soň alnyp barylýan daşary syýasatdyr. Çünki döwletler esasan uruşlardan soň basylyp alynan ýerleri ylalaşyklar bilen gorap saklamaga synanyşýarlar. Başgaça aýdylanynda

taraplar uruşdan soň emele gelen status kuony aralarynda ylalaşyklar, bileleşikler we beýleki iki taraplaýyn hem-de köptaraplaýyn gepleşikleri geçirmek arkaly gorap saklamak isleýärler. Şeýlelikde parahatçylyk baradaky ylalaşyklaryň easay maksady uruşdan soňky ýeňişin ýa-da ýeňilişin güýçlerleriň deňagramlylygyndaky ýüze çykaran üýtgeşikliklerini hukuky adalgalar bilen görkezmek we güýçleriň deňagramlylygynyň täze görnüşini kanunalaýyk ýagdaýa salmakdyr. Mysal üçin; 1815-den 1848-nji ýyla çenli status kuo syýasatyny alyp baran Ýewropa döwletleriniň ählisi Napolýon uruşlaryny tamamlan 1815-nji ýyldaky parahatçylyk ylalaşyklarynyň tarapdary bolup çykyş edipdirler.

Munuň üçin Ýewropaly döwletler özara bileleşik gurdular we yzygiderli konferensiýalary hem-de ýygnanyşyklar geçirmek arkaly status kuony gorap saklamaga çalyşdylar. I Jahan urşuna çenli dowam eden düzgün ýene status kuonyň tarapdarlaryndan Awstriýa-Wengriýa imperatorlygynyň urşa başlamagy bilen bozuldy.

Şeýlelikde uruşdan soň gurulan Milletler Ligasy hem şol bir maksada ýagny uruşdan soň emele gelen status kuonyň gorap saklanmagyna ugrukdyrylandy. 1918-nji ýyldaky status kuony 1919-njy ýylda parahatçylyk ylalaşyklarynda görkezilişi boýunça şu gurama arkaly goramak we dowam etdirmek maksat edilyärdi. Şunuň bilen baglanyşykly Milletler Ligasynyň Tertipnamasynyň 10 maddasy Guramanyň ähli agzalarynyň garaşsyzlygyny, çäklerini howplardan goramak we olara

hormat goýmaga jogapkär hasaplamak bilen agza döwletleriň parahatçylyk ylalaşyklarynda bellenen çäkleri bilen baglanşykly status kuony goramaklygy esasy maksatlaryndan biri kabul edipdir. Şu sebäpden 1934-nji ýylda Ýaponiýa we Germaniýa, 1937-nji ýylda Italiýa öz halkara ýagdaýy üýtgetmek maksatly syýasatlary sebäpli Milletler Ligasyndan çykypdyrlar. Bu döwletler Wersal ylalaşyklary bilen gurulan düzgüne doly garşy çykypdyrlar. II Jahan urşundan soňra bolsa şol bir maksat bilen Birleşen Milletler Guramasy döredildi. Parahatçylyk ylalaşyklaryndan başga-da döwletler özara şertnamalar baglaşmak arkaly Status kuo syýasatyny alyp barýarlar. 1925-nji ýylyň Oktýabr aýynyň 16-synda Germaniýa, Belgiýa, Fransiýa, Angliýa, we Italiýanyň arasynda gol çekilen garşylykly güwänama Lokarno şertnamasy munuň esasy mysallaryndandyr. Lokarno şertnamasynda Milletler Ligasy Tertipnamasynyň 10-njy maddasyndaky 1918-nji ýyldaky status kuony gorap saklamagadegişli punktlar pugtalandyrylýardy.

IMPERIALİZM SYÝASATY

İmperializm adalgasynyň haýsydyr bir garşylyk bildirilýän islendik daşary syýasatyň islendik görnüşi barada ulanylmagy imperializm adalgasynyň umumy ykrar edilýän kesgitlemesiniň bolmazlygy netijesini döredýär. Çünki imperializm adalgasyny ulanýan döwletiň garşy bolan syýasatyny ýa-da hereketini şol syýasatyň ýerine ýetiriliş şekline garalmazdan imperializm ýa-da imperialistik syýasat hökmünde sypatlandyrmagy anyk kesgitlemäniň bolmagyny kynlaşdyrýar. Şu sebäpden

Morgenthau imperializm adalgasyna halkara syýasat teoriýasy we tejribesinde anyk kesgitleme bermek üçin imperializmiň nämedigi däl-de näme dældigi hakynda durulyp geçilmelidigini aýdýar. Morgenthau bu ýerde imperializm diýlip kabul edilýän ýöne imperializm bilen baglanşykly bolmadyk iki ýagdaýa ünsi çekýär.

1. Morgenthaunyň pikrine laýyklykda bir döwletiň güýjüni artdyrmak maksady amala aşyrýan ähli işleri imperializm diýip atlandyrmak bolmaz. Çünki Morgenthau, imperializme status kuony üýtgetmek, iki ýa-da has köp döwletiň arasyndaky gatnaşyklary ýykmaq we täzedan gurmak görnüşinde kesgitleme berýär. Bu kesgitleme esasynda haýsydyr bir daşary syýasat döwletleriň arasyndaky gatnaşyklary doly üýtgetmegi göz önünde tutman, diňe käbir babatlarda täze düzedişler girizmek islese Morgentaunyň pikrine görä status kuony gorap saklamagy maksat edinýän daşary syýasat hasaplanmalydyr.

2. Şeýle-de ozaldan bar bolan imperiýany goramak maksatly daşary syýasat hem imperializm hasap edilmeli däl. Morgentaunyň pikriçe Angliýa, Hytaý ýa-da ABŞ-nyň dünýäniň belli sebitlerindäki üstünligini goramak maksatly amala aşyrýan işlerine imperializm hökmünde garalmaly däl. Onuň pikrine laýyklykda bar bolan imperiýany gorap saklamaga gönükdirilen we şeýle-de durnuklylygy öňe sürýän status kuoçy daşary syýasat imperialist hasaplanmaýar; çünki imperializme täze bir imperiýa gurulmagyna gönükdirilen syýasat görnüşinde düşünilmelidigi aýdylýar. Şu sebäpden ýazyja pikriçe

imperializm, halkara gatnaşyklarynda status kuo syýasatynyň garşylygy hökmünde ulanylýar.

Imperializm hakyndaky ykdysady garaýyşlardan Marksistik we Liberal garaýyşlar imperializmi şeýle düşündirýärler.

Marksistik teoriýa Marksistik düşünjäniň esasynda bar bolan ynanja, ähli syýasy gatnaşyklaryň ykdysady güýçleriň şöhlelenmegi bolup durýandygy baradaky ynanja daýanýar. Şeýlelik bilen imperializm özüni emele getiýän ykdysady ulgamyň önümidir. Bu ulgamyň ady kapitalizmdir. Marksistik teoriýa görä kapitalist jemgyýetler öz jemgyýety içinde önümleri üçin ýeterlikli bazar we maýa goýumlary üçinýeterlik pudak tapyp bilmeýänligi sebäpli beýleki döwletleri öz artykmaç önümleri üçin täze bazar hökmünde we maýa goýumlary üçin hem töze pudaklar hökmünde ulanmagyň tarapdarydyr.

Liberal garaýyş bolsa, imperializme kapitalizmiň däl-de kapitalist ulgamyň içindäki erbetlikleriň netijesi hökümünde garaýarlar. Ýöne Hobson we beýlekilereň pikrine görä, imperializmiň önüni almak mümkindir. Çünki artykmaç önüm we maýa goýum artykmaçlygy satyn alyş güýjiniň ýalňyş bölünmegi sebäpli ýüze çykýandygy üçin bu meseleäniň çözgüt satyn alyş güýjiniň ýokarlandyrylmagy, has artykmaç tygşytlamagyň önüniň alynmagy hem-de ýurduň içindäki bazaryň giňeldilmegi ýaly yksady usullaryň ulanylmagyndadyr. Şeýlelikde Liberal garaýyşy Marksist garaýyşdan tapawutlandyryan esasy zat imperializmiň önüni almaka meselsinde çözgüdi salgy bermegidir.

Başga tarapdan Morgenthau imperializmiň üç görnüşiniň bardygyny belläpdir. Olar harby, ykdysady we medeni imperializmdir. Morgenthaunyň pikirine laýyklykda harby imperializmiň maksady harby taýdan ýeňiş; ykdysady imperializmiň maksady beýleki döwletleriň ekspluatasiýasy; medeni imperializmiň islegi bir medeniýetiň ýerini başga bir medeniýetiň almagydyr. Emma iň esasy zat bularyň ählisi hem imperialistik maksatlara ýetmek üçin ulanylýan usullardyr. Bu maksat bolsa hemişe status kuonyň ýykylmagy, ýagny imperialist döwlet bilen beýleki döwletleriň arasyndaky gatnaşyklaryň täzeden düzgünleşdirilmegidir. Hiç haçan üýtgemeyän bu maksada ýetmek üçin harby, ykdysady we medeni usullar we ýollar aýry-aýry ýa-da bilelikde ulanylyp bilner.

HARBY IMPERIALİZM

Morgenthaunyň bellemegine görä harby imperializm iň köne, iň tanyml, we iň zalym imperializm bolup onda harby usullar ulanylýar. Imperialist döwlet tarapyndan bu usulyň esasy tarapy, uruşda ýeňişin netijesinde emele gelen güýçleriň bölünişiginiň diňe täze bir uruşyň başlamagy bilen we uruşda ýakyp ýykylan döwletiň täzeden uruşa girmegi netijesinde üýtgedip bolmagydyr. Haýsydyr bir döwlet üçin uruşyň beýleki imperialistik usullardan tapawudy uruşda ýeňiş gazanan halatynda imperialistik maksatlaryna has çalt ýetmegidir. Emma harby usullary ulanyp imperialist maksatlara ýetmegiň aýratyn howply taraplary hem bardyr. Bu bolsa ýeňlişe sezewar bolmak bilen baglanyşyklydyr. Muňa Napolion Bonapartyň Fransiýasyny, Gitlerçi Germaniýany we militarist Ýaponiýany mysal görkezmek bolar.

YKDYSADY İMPERİALİZM

Ykdysady imperializm harby impeilazme garanynda zor görkezmek usullaryny has ulanýar şonuň üçin hem harby imperializmden has az täsirli bolýar. Morgenthaunyň pikirine görä, güýç gazanmak üçin iň dogry usul bolan ykdysady imperializm häzirki zamanyň önümidir, kapitalist ulgamyň netijesidir. Ykdysady imperializm diýlip atlandyrylýan syýasatlaryň umumy aýratynlygy bir tarapdan imperialist döwlet bilen beýleki döwletleriň arasyndaky güýç gatnaşyklaryny üýtgedip status kuony agdarmagy beýleki döwleti basyp almak arkaly däl-de, ykdysady usullar bilen amala aşyrmak islemekleridir. Harby güýje daýanmaýan ýöne beýleki döwletlerden has güýçli we olary öz häkimiýetiňe almak hem-de bu üstünligiňi dowam etdirmek üçin täsirli usul bolan ykdysady imperializmiň ähmiýeti esasan şol bir döwletiň üstünde ykdysady ýollar bilen üstün häkimiýet gurmak isleýän iki imperialist döwletiň bäsdeşliginiň dowamynda anyk ýüze çykyar. Eýranyň agalyk etmek babatynda Angliýa we Russiýanyň arasynda takmynan ýüz ýyl dowam eden wagtal-wagtal harby ýollardan hem peýdalanylan bäsdeşlik munyň iň gowy mysalydyr.

MEDENİ İMPERİALİZM

Medeni imperializm iň ýumşak häsiýetli imperializm bolmak bilen bilelikde imperialistik maksada ýetmek babatda imperialist usullaryň iň täsirlisidir. Medeni

imperializmiň maksady görnüşi ýaly döwlete çozuş etmek, basyp almak ýa-da beýleki döwletleriň ekspluatasiýasy bolman, iki döwletiň arasyndaky güýç gatnaşyklaryny üýtgetmegiň ususly hökmünde döwletdäki jemgyýetiň düşünjesine, aňyna täsir etmektir. Medeni imperializmiň häzirki döwrüdeki beýleki imperializm usullaryna goşmaça kömek etmektir.

ABRAÝ SYÝASATY

Abraý syýasaty halkara arenada döwletler tarapyndan alnyp barylýan daşary syýasat görnüşlerinden ýen biridir. Abraý syýasaty, esasan status kuo ýa-da imperializm maksatly syýasatlaryň maksatlaryna ýetmegi üçin kömekçi serişdelerdendir. Bu bolsa abraý syýasatynyň halkara gatnaşyklarynda yzygiderli görnüşde derňelmezliginiň sebäpleriniň biridir.

Aslynda abraý gazanmak isleginiň, şahslaryň arasyndaky gatnaşyklarda nähili möhüm ýeri bar bolsa, halkara arenada hem şonuň ýaly abraý syýasatynyň möhüm ähmiýeti bardyr. Şahslar nä derejede özlerini elýetmez görýän bolsalar, beýlekileriň hem ony elýetmez görmekligini we gowy görmekligini islärler. Abraý syýasatynyň maksady bir döwletiň hakykatdan hem bar bolan güýji bilen, ýa-da bardygyna ynanýan güýji bilen, ýa bolmasa-da beýleki döwletleriň bardygyna ynanamaklaryny isleýän güýji bilen beýleki döwletlere täsir etmektir. Abraý syýasatyny alyp barmagyň iki ýoly bardyr. Diplomatik dabaralar we harby güýjiňi görkezmek.

Döwlet işgärleri we diplomatlaryň arasyndaky gatnaşyklar abraý syýasatynyň möhüm serişdesidir. Çünki olar döwletleriň abraýly wekilleridir we olaryň hereketleri wekilçilik edýän döwleti bilen baglanşyklydyr. Olara goýulýan hormat döwletlerine hormat goýulmagydyr, olara hormat goyulmasa wekilçilik edýän döwletine hormat goýulmazlygydyr. Bu bolsa halkara gatnaşyklarynda bu babatda käbir düzgünleriň bardygyny aňladýar .

Şunlukda, taryhda köşge kabul edişlikde bolşy ýaly, häzirki wagtda-da döwlet wekilleriniň bir döwletden başga bir döwlete gideninde has üýtgeşik garşy alynmagy örän uly ähmiýete eýedir .

Abraý syýasatyna başga bir mysal; hökmünde 1945-nji ýylda bolup geçen Potsdam Konferensiýasynda, Churchill, Stalin, Trumanyň Konferensiýa zalynda ilki bilen kimiň girmelidigi barada düşünişmezlik çykanlygy sebäpli üç aýry gapydan üçüsiniň hem şol bir wagtda girmekligini görkezmek bolar.

Abraý syýasatynyň in oňat mysallarynyň biri hem halkara ýygnaqlara ýer saýlamak temasydyr. Biri-birleri bilen düşüňüşmeýän bäsdeş döwletler esasan bir çözüde baryp bilmändikleri üçin şu görnüşli halkara ýygnaqlar üçin üçinji bir döwletiň ýerini saýlaýarlar. Şu sebäpden, Gollandiýanyň La Hey, Ispaniýanyň Ženewa we Belgiýanyň Brýussel şäherleri halkara ýygnaqlaryň hemişelik mekany bolup durýar.

Beýleki bir tarapdan abraý syýasatyny alyp barýan döwlet harby güýçlerini görkezmegi örän ähmiýetli hasaplaýarlar. Harby güýç bir döwletiň güýjüni iň anyk görnüşde görkezýänligi üçin harby güýçleriň görkezilişigi beýleki döwletlere täsir etmek üçin hyzmat edýär. Mysal üçin; daşary döwletleriň harby wekilleri parahatçylyk wagtynda gurnalan harby türgenleşiklere, harby paradlara çagyrylyp bilner. Bu ýerde esasy maksat döwletiň harby sylaryny açmak däl-de, döwletiň harby taýynlyklary bilen beýleki döwletleriň wekillerine täsir etmektir.

Edebiýatlar

1. G. Berdimuhamedow, *Ösüşiň täze belentliklerine tarap*. Aşgabat, 2008

2. G. Berdimuhamedow, *Ösüşin täze belentliklerine tarap*. Aşgabat, 2009
3. *Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty*. Aşgabat, 2007.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. *Eserler ýygyny*. – Türkmen döwlet neşirýat gullugy, Aşgabat, 2007.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. *Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr*. – Ylym neşirýaty, Aşgabat, 2007.
6. Gurbanguly Berdimuhamedow. *Eserler ýygyny*. – Türkmen döwlet neşirýat gullugy, Aşgabat, 2007.
7. *Foreign Policy and Diplomacy of Neutral Turkmenistan. Speeches, Statements and Interviews of the President of Turkmenistan Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ministry of Foreign Affairs of Turkmenistan. Ashgabat, 2007.
8. Taýýar Ary. *Uluslararası ilişkiler we dyş politika*. Stambul, 2001.
9. Mehmet Gönlübol. *Uluslararası politika*. Ankara, 1985.
10. Faruk Sönmezoglu. *Uluslararası politika we dyş politika analizi*. Stambul, 1995.
11. *Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy*. Aşgabat, 2005.
12. *Türkmenistanyň Konstitusiyasy*. Aşgabat, 2008.
13. The permanent neutrality of Turkmenistan, resolution of the General Assembly of the United Nations Organization “The Permanent Neutrality of Turkmenistan” of December 12, 1995, Aşgabat-2005

14. Faruk Sönmezoğlu. Y Gökəlp Yıldız. D. Ülke Arıboğan . Beril Dedeoğlu. *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*. Cem yayın evi. İstanbul (Birinci baskı 1992)
15. Henry Kissinger . *Diplomacy* . Simon&Schuster / New York / Toronto / Sydney 1994.
16. G. R. Berridge. *Diplomacy Theory and Practice* . First Published 1995 by Prentice Hall/ Harvester Wheutshaunt

MAZMUNY

Halkara gatnaşyklary bilimi barada.....	7
Halkara gatnaşyklaryň aktýorlary(subýektleri).....	9

Halkara gatnaşyklarynda dürli akymlar hem-de nazaryýetler	14
Halkara ulgamlar.....	25
Döwletleriň daşary syýasatlarynyň görnüşleri:.....	47
1)izolýassionizm, bitaraplyk we goşulmazlyk syýasatlary.....	47
2)güýçleriň deňagramlylygy.....	60
3)bileleşikler.....	69
4)status kuo (halkara ýagdaýy gorap saklamak), imperializm we abraý syýasatlary.....	75
Edebiýat.....	88